

Бібліотека журналу «Початкове навчання та виховання»
Серію засновано 2004 року
Випуск 5 (125)

СЕРІЯ «БІБЛІОТЕКА ЖУРНАЛУ
“ПОЧАТКОВЕ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ”»

Г. О. АРТАМОНОВА
О. Д. СЕМИКІНА

ПРАВА ДИТИНИ

РОЗРОБКИ УРОКІВ
ВАРІАТИВНОГО КУРСУ

4-Й КЛАС

Харків
Видавнича група «Основа»
2014

УДК 37.016
ББК 266.504
А86

Артамонова Г. О.

А86 Права дитини. Розробки уроків варіативного курсу. 4-й клас / Г. О. Артамонова, О. Д. Семикіна. — Х. : Вид. група «Основа», 2014. — 176 с. — (Б-ка журн. «Початкове навчання та виховання»; Вип. 5 (125)).

ISBN 978-617-00-2110-6.

Посібник містить орієнтовне календарне планування та конспекти занять у 4-му класі, складені відповідно до чинної програми курсу за вибором для загальноосвітніх навчальних закладів «Права дитини» (автори А. Мовчун та Л. Харсика).

В основі групування матеріалу — ідея озброєння учнів знаннями законів, систематичне інформування їх про актуальні питання права, формування правової свідомості як сукупності правових уявлень, поглядів, переконань і почуттів, що визначають ставлення особистості до вимог законів, регулюють її поведінку в конкретній правовій ситуації.

Для вчителів початкових класів.

УДК 37.016
ББК 266.504

Навчальне видання

АРТАМОНОВА Галина Олексіївна
СЕМИКІНА Олена Дмитрівна

ПРАВА ДИТИНИ.
Розробки уроків варіативного курсу. 4-й клас

Головний редактор *Ю. С. Бардакова*
Редактор *О. В. Грабар*
Технічний редактор *О. В. Лебедєва*
Коректор *О. М. Журенко*

Підп. до друку 12.05.2014. Формат 60×90/16. Папір газет. Гарнітура Шкільна. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 11,00. Зам. № 14-05/19-04.

ТОВ «Видавнича група «Основа»
61001 м. Харків, вул. Плеханівська, 66
тел. (057) 731-96-33
e-mail: office@osnova.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи КВ № 11453-326Р від 07.07.2006 р.

Віддруковано з готових плівок ТОВ «Тріада Принт»
м. Харків, вул. Киргизька, 19. тел.: (057) 757-98-16, 757-98-15
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1870 від 16.07.2007 р.

ISBN 978-617-00-2110-6

© Артамонова Г. О., Семикіна О. Д., 2014
© ТОВ «Видавнича група «Основа», 2014

ЗМІСТ

Орієнтовне календарне планування (4 клас)	5
Кожна дитина має право...	7
Урок 1. Право дитини на вільний вибір професії	7
Урок 2. Оповідання С. Гавриша «Слоненя Гунда»	11
Урок 3. Право дитини на розвиток особистих талентів та здібностей	13
Урок 4. Моя творчість тобі, рідний краю!	16
Урок 5. Право дитини на освіту	21
Урок 6. Оповідання С. Гавриша «Полювання князівни Анни»	24
Знай свої права	28
Урок 7. Право на в'їзд у країну або виїзд з неї з метою возз'єднання сім'ї, на отримання статусу біженця	28
Урок 8. Оповідання С. Гавриша «Брати»	31
Урок 9. Право дитини на особисту свободу, на захист від незаконного переміщення (вивезення за кордон, викрадення, торгівля та контрабанда дітьми)	34
Урок 10. Оповідання С. Гавриша «За ясиrom»	39
Урок 11. Правовий захист дітей без сімей	42
Урок 12. Оповідання С. Гавриша «Козак Василь»	47
Урок 13. Право дитини на працю, до якої вона здатна	52
Урок 14. Оповідання С. Гавриша «Чумацький шлях»	56
Урок 15. Право дитини на проживання в сім'ї та на піклування батьків	59
Урок 16. Оповідання С. Гавриша «Собаке життя»	63
Урок 17. Право дитини на захист від експлуатації	65
Урок 18. Оповідання С. Гавриша «Мандрівник»	69
Урок 19. Я і моя сім'я	70
Права, обов'язки і чесноти	73
Урок 20. Дитинство — особливий період життя людини. Документи, що захищають права дитини	73
Урок 21. Дитинство — особливий період життя людини. Документи, що захищають права дитини	76

Урок 22. Оповідання С. Гавриша «Чесноти лицаря ХХІ століття» (І частина)	79
Урок 23. Права дитини на здобуття інформації про свої права	81
Урок 24. Оповідання С. Гавриша «Чесноти лицаря ХХІ століття» (ІІ частина)	84
Урок 25. Як отримати правову допомогу	86
Урок 26. Загальнолюдські цінності	89
Урок 27. Дотримання прав і норм життя	92
Урок 28. Оповідання С. Гавриша «Чесноти лицаря ХХІ століття» (ІІІ частина)	95
Подорож до Країни прав	98
Урок 29. Декларація про виживання, захист і розвиток дітей	98
Урок 30. Про необхідність захисту прав дитини і виконання нею своїх обов'язків	101
Урок 31. Положення документів про права дитини	104
Урок 32. Виховання правової самосвідомості, позитивних звичок, їх цінність	111
Урок 33. Складання «Шкільної Конституції» для своєї школи	115
Урок 34. Узагальнення й систематизація знань учнів про права дитини	118
Література	122
Додаток	
С. Гавриш «Маленькі історії про великі істини»	124

ОРІЄНТОВНЕ КАЛЕНДАРНЕ ПЛАНУВАННЯ (4 клас)

№ з/п	Тема уроку	Кількість годин
Кожна дитина має право...		
1	Право дитини на вільний вибір професії	1
2	Оповідання С. Гавриша «Слоненя Гунда»	1
3	Право дитини на розвиток особистих талантів та здібностей	1
4	Моя творчість тобі, рідний краю!	1
5	Право дитини на освіту	1
6	Оповідання С. Гавриша «Полювання князівни Анни»	1
Знай свої права		
7	Право на в'їзд у країну або виїзд з неї з метою возз'єднання сім'ї, на отримання статусу біженця	1
8	Оповідання С. Гавриша «Брати»	1
9	Право дитини на особисту свободу, на захист від незаконного переміщення (вивезення за кордон, викрадення, торгівля та контрабанда дітьми)	1
10	Оповідання С. Гавриша «За ясиrom»	1
11	Правовий захист дітей без сімей	1
12	Оповідання С. Гавриша «Козак Василь»	1
13	Право дитини на працю, до якої вона здатна	1
14	Оповідання С. Гавриша «Чумацький шлях»	1
15	Право дитини на проживання в сім'ї та на піклування батьків	1
16	Оповідання С. Гавриша «Собаке життя»	1
17	Право дитини на захист від експлуатації	1
18	Оповідання С. Гавриша «Мандрівник»	1
19	Я і моя сім'я	1

№ з/п	Тема уроку	Кількість годин
Права, обов'язки і чесноти		
20–21	Дитинство — особливий період життя людини. Документи, що захищають права дитини	2
22	Оповідання С. Гавриша «Чесноти лицаря ХХІ століття» (І частина)	1
23	Право дитини на здобуття інформації про свої права	1
24	Оповідання С. Гавриша «Чесноти лицаря ХХІ століття» (ІІ частина)	1
25	Як отримати правову допомогу	1
26	Загальнолюдські цінності	1
27	Дотримання прав і норм життя	1
28	«Чесноти лицаря ХХІ століття» (ІІІ частина)	1
Подорож до Країни прав		
29	Декларація про виживання, захист і розвиток дітей	1
30	Про необхідність захисту прав дитини і виконання нею своїх обов'язків	1
31	Положення документів про права дитини	1
32	Виховання правової самосвідомості, позитивних звичок, їх цінність	1
33	Складання «Шкільної Конституції» для своєї школи	1
34	Узагальнення й систематизація знань учнів про права дитини	1

КОЖНА ДИТИНА МАЄ ПРАВО...

УРОК 1

Тема. Право дитини на вільний вибір професії

Мета: формувати в учнів уявлення про зміст і значення праці людей різних професій, про професії батьків, значення їхньої праці для інших людей; розкрити зв'язки між працею людей і ставленням до них; учити аналізувати, узагальнювати; виховувати повагу до трудівників, до законів України, ощадливість і бережливість до результатів праці дорослих, працелюбство.

Обладнання: Конституція України; ілюстративний матеріал за темою уроку; картки для індивідуальної роботи.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Раз, два, три — рівенько стали,
Чотири, п'ять — усмішку дістали,
Шість, сім, вісім — до сусіда повернулись,
Дев'ять, десять — посміхнулись не забули.

II. Актуалізація опорних знань

1. Бесіда про Основний Закон України

— Як називається Основний Закон України? (*Конституція України*)

— Якого року він був ухвалений? (*28 червня 1996 року на 5-й сесії Верховної Ради України 2-го скликання. Конституція України набула чинності з дня її ухвалення. На пам'ять про ухвалення Конституції в Україні щорічно святкують державне свято — День Конституції України.*)

— Що записано в Основному Законі України? (*Права та обов'язки громадян країни*)

2. Вправа «Мікрофон»

— Які права дітей вам відомі?

3. Робота над загадками. Вправа на класифікацію предметів

Знань чимало в нього є,
 Дітлахам їх віддає.
 Міста Знань постійний житель —
 Носить горде ймення... (*вчитель*).
 Слоненяті чи качаті,
 Котеняті чи курчаті
 Дасть пігулку чи відвар
 Друг тварин... (*ветеринар*).
 Тисне вчасно гальма й газ,
 Відвезе усюди нас.
 Для доріг він хлопець свій!
 За кермом сидить... (*водій*).
 Вміє справно рахувати
 І товар пропонувати.
 Зошит, книгу, олівець
 Видає нам... (*продавець*).

— Учитель, ветеринар, водій, продавець — це що? (*Назви професій*)

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні на уроці ми ознайомимося з різними професіями та статтею Конституції України про вільний вибір професії, про право кожної людини на труд.

IV. Вивчення нового матеріалу

1. Розв'язування віршованої задачі

— Розв'яжіть віршовану задачу і дізнайтеся, у якій статті Конституції України йдеться про право на працю.

ДЯТЛОВІ ЧОБІТКИ

Влітку дятел-швець спішив —
 Чобітки на зиму шив
 І складав їх у мішок
 Для звіряток і пташок:
 Совам — десять чобітків,
 Ще тринадцять — для вовків.
 Підкажіть мені, щоб я повірив:
 Скільки дятел взув пташок і звірів? (43)

— Ким був дятел за професією? (*Швець*)

2. Робота в парі за картками. Вправа «Роз'єднай слова та прочитай»

Згідно з Конституцією України, кожний має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку він вільно погоджується.

(Згідно з Конституцією України, кожний має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку він вільно погоджується.)

V. Фізкультхвилинка

На пеньочку зайчик сів.
Зайчик плащика пошив.
Не страшні йому дощі,
Бо тепер він у плащі.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Робота над прислів'ями

- Ким за професією був зайчик? (*Кравець*)
- Назвіть правило кравця. (*Сім раз відмір, один — відріж.*)
- Які прислів'я про працю вам відомі?
- З'єднайте стрілочками частини прислів'їв та прочитайте їх.

Поясніть значення.

Праця людину годує, а...	→ те й пожнеш.
Що посієш...	→ лінь марнує.
Маленька бджілка, а й...	→ людину — праця.
Землю прикрашає сонце, а...	→ гори вернуть.
Роботящі руки...	→ та працює.

2. Робота в групах

Діти отримують малюнки із зображенням різних професій. *Завдання:* визначити професію за малюнком та розповісти, які якості мають бути властивими людям цих професій.

Учитель має бути: добрим, любити дітей, бути грамотним, мати відповідну освіту, працелюбним, уважним, турботливим...

Ветеринар повинен бути: добрим, любити тварин, бути відповідальним, увічливим, грамотним, уміти правильно поставити діагноз та дібрати лікування...

Водій має бути: уважним, добре знати правила дорожнього руху, увічливим, працелюбним...

Продавець має бути: уважним, увічливим, чесним, добрим, старанним, працелюбним...

3. Оповідання дітей про професії своїх батьків

4. Хвилинка-веселинка «Плутанина»

Геть усе, усе на світі
Переплутав хлопчик Вітя.
Каже: «Діти вчаться в полі,
А комбайн працює в школі,
Всіх людей стрижуть в лікарні,
А лікують в перукарні.
Ми книжки берем в аптеці,
Ліки — у бібліотеці».
От який Вітько дивак!
Ти ж бо знаєш — це не так!
Діти, звісно, вчаться в... (*школі*),
А комбайн працює в... (*полі*),
Ми лікуємось в... (*лікарні*),
А стрижемося в... (*перукарні*),
Ліки беремо в... (*аптеці*),
А книжки — в... (*бібліотеці*).

VII. Підсумок уроку

— Нема не потрібних професій у світі, —
Сказала матуся дочці Маргариті. —
Є ті, що людей прикрашають,
Є ті, що завжди процвітають.
— Мамо, яку ж мені з них всіх обрати,
Щоб потім себе за це не карати?
— Дізнайся, яка тобі з них по душі!

Діти малюють, ким вони хочуть бути.

УРОК 2

Тема. Оповідання С. Гавриша «Слоненя Гунда»

Мета: на матеріалі оповідання С. Гавриша продовжити формувати в учнів уявлення про людей різних професій, їх значення для інших людей; учити аналізувати, робити висновки; виховувати повагу до людей праці, бажання вчитися.

Обладнання: ілюстрації до оповідання; малюнки із зображенням людей різних професій.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Зішли, Боже, ласку на дітей маленьких,
Щоб ми виростили на потіху неньки.
Май, Боже, в опіці всю нашу родину,
Глянь ласкавим оком ще й на Україну.

II. Актуалізація опорних знань

► Вікторина «Світ професій»

- Лікар, сталевар, будівельник — це... (*професії*).
- Хто навчає школярів основ різних наук? (*Учитель*)
- Хто головна людина в лісі? (*Лісник*)
- Хто пише музику? (*Композитор*)
- Хто виконує твори композитора? (*Музикант*)
- Хто пише книги? (*Письменник*)
- Хто намагається зробити будинки не схожими один на одного? (*Архітектор*)
- Кому в роботі потрібні пензлі, фарби та мольберт? (*Художникові*)
- Хто добуває з-під землі кам'яне вугілля? (*Шахтар*)
- Як називають повара на пароплаві? (*Кок*)
- Ким працював Печкін з книги про дядю Федора? (*Поштарем*)
- Хто вступає в бій з вогнем? (*Пожежник*)

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні на уроці ми продовжимо ознайомлення з оповіданням відомого вам автора — Степана Гавриша, який писав для дітей про їхні права. Ознайомимося з професією, яку обрав хлопець на ім'я Піччі.

IV. Робота над темою уроку

1. Словникова робота

Оселя — приміщення для проживання людей; житло.

Обряд — традиційні символічні дії, що в образній формі виражають визначні події в житті людини.

Сенс життя — що є метою життя.

Глузувати — висміювати когось, глумитися, посмішкуватися.

Скеля — високий вертикальний або майже вертикальний виступ гірської породи.

2. Читання тексту вчителем

— Як індійці ставилися до дітей?

— Кому більше уваги приділяли у вихованні — хлопчикам чи дівчаткам?

3. Робота над змістом прочитаного

— До якої касты належав Піччі?

— Яким було його життєве призначення за звичаями тодішнього індійського суспільства?

— Чого хлопчик навчався змалку?

— Хто така Мері?

— Чим Піччі сподобався Мері?

— Яка пропозиція дівчини викликала сум'яття в душі малого?

V. Фізкультхвилинка «Трудівники»

Бджоли зранку вилітають
І над квітами кружляють.
Як зачують десь нектар,
То присядуть зразу там.

VI. Закріплення вивченого матеріалу**1. Вибіркове читання**

- Хто й коли зумів переконати Піччі, що його призначення в житті — йти дорогою своєї касты, бути погоничем слонів?
- З якої родини була Мері?
- Ким стати пропонувала Мері хлопцю?
- Як до цього поставився Піччі?

2. Переказування уривків з оповідання за ілюстраціями**3. Бесіда про права дитини**

- Якого права не мав Піччі?
- Які правові документи забезпечують це право нашим дітям?
- Чому так важливо зробити правильний вибір своєї професії?

4. Вправа «Мікрофон»

- Які рекомендації щодо вибору професії ви могли б дати Піччі?

VII. Підсумок уроку

- Поміркуйте, які ви маєте здібності. Чи розвиваєте їх? Як саме?

УРОК 3

Тема. Право дитини на розвиток особистих талантів та здібностей

Мета: систематизувати знання дітей про права на освіту, довести до свідомого розуміння дітьми право на розвиток талантів; розвивати творчі здібності та природну обдарованість дитини, інтелектуальні задатки; виховувати дбайливе ставлення до свого майбутнього, до мрії у придбанні професії.

Обладнання: сюжетні малюнки за темою уроку; Конвенція ООН про права дитини; малюнки для вправи «Знайди відмінності між малюнками»; виставка досягнень учнів класу.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Давайте усмішки усім дарувати:
І друзям, сестричці, і мамі, і татув.
Хай радість злітає у небо, як птах,
І добрі слова в нас усіх на устах.

II. Повторення вивченого матеріалу

1. Гра «Відгадай, хто...»

— Люди яких професій можуть говорити так?

- «Передаємо прогноз погоди на сьогодні». (*Диктор*)
- «Сіли, діти, рівенько. Починаємо працювати». (*Учитель*)
- «Відкрий свій ротик та покажи свої зубки». (*Стоматолог*)
- «Обережно! Двері зачиняються. Сплатіть за проїзд». (*Водій*)

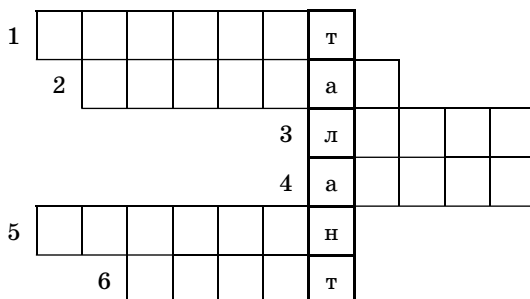
2. Гра «Доповни речення»

- Потяг водить... (*машиніст*).
- Оре в полі... (*тракторист*).
- Літаком кермує... (*льотчик*).
- Будує будівлі... (*будівельник*).
- Торгує за прилавком... (*продавець*).

— Що потрібно робити кожній дитині, щоб у майбутньому опанувати улюблену професію?

III. Мотивація навчальної діяльності

► Розгадування кросворда

1. Інструмент бере у руки —
Линуть чисті, ніжні звуки.
Люди кажуть: «Це талант!»
Добре грає... (*музикант*).
2. Золоті у нього руки:
Робить зачіски й перуки,
Підстриже і пофарбує,
Гарний настрій подарує. (*Перукар*)
3. Хто людей з біди рятує
І хвороби всі лікує —
Призначає процедури
І таблетки, і мікстури? (*Лікар*)
4. У театрі грає ролі:
Нині — вчителя у школі,
Завтра буде інша роль —
То бідняк він, то король. (*Актор*)

5. Шторм його не налякає,
Адже він штурвал тримає.
Через море й океан
Водить судно... (*капітан*).
6. Літаком кермує вправно,
Коли, навіть, в небі хмарно,
Посміхається з висот
Найхоробріший... (*пілот*).

IV. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми спробуємо з'ясувати, що таке таланти та як його потрібно розвивати, які права є у дітей з цього питання. Прочитай-те девіз нашого уроку.

В школі пишем і читаєм,
І малюєм, і співаєм.
Шием, шиєм, вишиваєм.
Свій талант ми розвиваєм.

V. Вивчення нового матеріалу

1. Розглядання ілюстрацій про таланти дітей у різних сферах. Пояснення дітьми, як вони розуміють, що таке талант

ТАЛАНТ

2. Словникова робота

Талант — це притаманні від народження певні здібності, що розвиваються з надбанням навичок і досвіду.

— Яке близьке за значенням слово є до слова *талант*? (*Обдарованість*)

3. Ознайомлення зі статтею Конвенції ООН про права дитини

У статті 29 записано: «Всі діти мають право на розвиток талантів. У кожній дитині закладений певний дар. Завдання держави полягає в тому, щоб не лише вчасно помітити талановитих дітей, а й сприяти розвитку їх талантів та обдарувань».

VI. Фізкультхвилинка

Раз, два — усі пірнають, (*Присідання*).
Три, чотири — виринають,
П'ять, шість — на воді (*Рухи руками*).

Кріпнуть крильця молоді,
Сім, вісім, що є сили —
Всі до берега приплили, *(Руки на поясі, ходьба на місці.)*
Дев'ять, десять — розгорнулись,
Обсушилися, потягнулись,
І розбіглися, хто куди. *(Сісти за парти.)*

VII. Закріплення вивченого матеріалу

1. Розповіді дітей про заняття в гуртках, улюблені справи, про свої досягнення в різних конкурсах. Оформлення виставки досягнень учнів класу
2. Робота в парі. Вправа «Знайди відмінності між малюнками»
3. Вправа «Вираз»
Завдання: придумати речення з 4-х слів, у якому кожне слово починається з літери М.
4. Творче завдання
— Намалюйте сніжинку наче живу істоту.

VIII. Підсумок уроку

► Рефлексія

Я знаю...
Я вмюю...
Я хочу...

УРОК 4

Тема. Моя творчість тобі, рідний краю!

Мета: поглиблювати знання учнів про Україну, її національні символи; розкрити зміст поняття «громадянин України»; формувати громадянські якості; розвивати мовлення учнів, творчу уяву, вміння виділяти суттєве; заохочувати творити добро, здобувати знання; виховувати патріотичні почуття приналежності до народу України.

Обладнання: карта України; фотоматеріали з пейзажами та пам'ятниками України; малюнки волошок та маків; запис пісні Т. Повалій «Як у нас на Україні»; зображення символів України; фонограма Гімну України; виставка досягнень учнів класу; кольорові олівці; чисті аркуші паперу.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Сьогодні у нас незвичайний урок.
У світ фантазії зробимо ще один крок.
А з творчістю ми вже стрічались не раз,
І знову вона завітала до нас.

II. Повідомлення теми та мети уроку

1. Вправа «Роз'єднай слова»

Всієюдушею, всім своїмсерденьком
Люблютебе, ріднийкраю, землянькорідненька.

*(Всією душею, всім своїм серденьком
Люблю тебе, рідний краю, землянько рідненька.)*

П. Тичина

2. Повідомлення теми та очікуваних навчальних результатів

- Як ви вважаєте, про що ми сьогодні будемо говорити?
- Продовжіть моє речення: «Після цього уроку я зможу...».
- Назвіть очікувані результати наприкінці уроку.
- Наприкінці уроку ви перевірите, чи досягли ми очікуваних результатів.

III. Актуалізація опорних знань

1. Бесіда про Україну. Вправа «Хвилинка питань та відповідей».

Змагання між хлопчиками та дівчатками

Х л о п ч и к. Як називається наша країна?

Д і в ч и н к а. Столиця України — місто...

Х л о п ч и к. На честь кого місто названо Києвом? *(На честь старшого брата Кия — з легенди про Київ.)*

Д і в ч и н к а. На якій річці стоїть Київ? *(Дніпро)*

Х л о п ч и к. По території скількох країн вона протікає? *(Україна, Росія, Білорусь)*

Д і в ч и н к а. Які найвищі гори в Україні? *(Карпати)*

Х л о п ч и к. Води яких морів омивають територію України? *(Чорного та Азовського морів)*

Д і в ч и н к а. Область, у якій ми живемо...

Х л о п ч и к. Місто, у якому ми живемо...

Д і в ч и н к а. Річка в нашому місті...

2. Підбиття підсумків «Хвилинки»

— Назвіть синоніми до слова *Батьківщина*. (*Вітчизна, край батьків, рідний край*)

3. Декламування вірша П. Тичини учнем

Всією душею, всім своїм серденьком
Люблю тебе, рідний краю, землячко рідненька.
І вас, ріки повноводні, маленькі струмочки...
Гарна, велика країна моя,
Є в ній озера, річки і моря,
Гори високі, степи та ліси,
Скільки багатства і скільки краси!

На дошці — малюнки з краєвидами України.

IV. Робота над темою уроку**1. Читання вчителем легенди про Україну**

— Звідки походить назва нашої країни? Послухайте легенду.

ЛЕГЕНДА ПРО УКРАЇНУ

Колись давним-давно в одному селі жила бідна вдова. Не мала вона жодної втіхи від життя, тільки багато працювала. І ось настав радісний день. У неї народилася дівчинка — маленька, гарненька. Мати почала думати, яке ім'я дати своїй дитині. Невідомо звідки, осяяна маревом, з'явилася в хаті чарівниця. Вона з тривогою і жалістю дивилася на немовля і сказала вдові: «Не давай дитині імені, вона сама його знайде, а якщо даси, то вона помре!»

Дівчина росла-підростала, була розумною, слухняною, але невеселою, часто журилася тим, що не має імені. Виповнилось їй 16 років. Вона вирішила вирушити у білий світ, щоб знайти своє ім'я. Мати не хотіла розлучатися з донькою, але та була непохитною і потайки вирушила в дорогу. Бідна вдова чекала декілька днів, не витримала розлуки і пішла шукати свою доньку. Ішла, йшла і вийшла в чисте поле, жовте-жовте і пшеницею колоситься. У чистому блакитному небі ластівки кружляють, світить ясне сонечко. Бачить мати: спить на полі її донька, та така гарна, що вона мимоволі замилювалася нею. Раптом потемніло синє небо, здійняв вітер куряву, полягла до землі колосиста пшениця. Почувся тупіт та іржання коней, брязкання зброї, вигуки чужою мовою. Це були війська хана Батия.

Попереду їхав син хана. Раптом він побачив красуню-дівчину, зупинився і вигукнув: «Укра-уина» що його мовою означало «дівчина молода». Дівчина прокинулася, хан схопив її та забрав із собою. Мати, побачивши це, стала навколішки і почала благати Господа Бога захисту для своєї єдиної дитини. Раптом стало все чорне-чорне, загримів грім, затряслася, здригнулася земля, а потому все

стихло... По небу пропливали ніжно-блакитні хмаринки. Лише курява здіймалася навкруги, і на полі стояла самотня вдова. Пішла вона плачучи по землі шукати свою дитину. А в пам'яті залишилося одне — Україна, Україна. Йшла... З очей падали сльози. І там, де на землю падали сльозинки, проростали квіти волошки. Мати йшла босоніж, колола ноги, і, де на землю падала крапля крові, виростали маки. Де пройшла мати по землі, так і стала та земля зватись Україною.

2. Слухання пісні Т. Повалій «Як у нас на Україні»

Діти танцюють під музику.

3. Вікторина «Символи України»

Х л о п ч и к. Назвіть державні символи України.

Д і в ч и н к а. Що означає герб — тризуб?

Х л о п ч и к. Якого кольору прапор?

Д і в ч и н к а. Що означають кольори на прапорі?

Х л о п ч и к. Назвіть авторів гімну України. (*Павло Чубинський, Михайло Вербицький*)

Д і в ч и н к а. Як потрібно слухати Гімн України?

4. Літературний монтаж про символи України

ТРИЗУБ

Наш герб — тризуб. У ньому сила
Отця небесного і сина.
Уважно придивись до нього —
На Духа схожий він Святого,
Що голубом злетів з небес
І у людських серцях воскрес.
Тризуб, немов сім'я єдина,
Де тато, мама і дитина
Живуть у мирі і любові
На Україні вольній, новій.

(В. Паронова)

ПРАПОР

Прапор — це державний символ
Він є в кожній державі;
Це для всіх — ознака сили,
Це для всіх — ознака слави.
Синьо-жовтий прапор маєм:
Синє — небо, жовте — жито;
Прапор цей оберігаєм,
Він — святина, знають діти.
Прапор свій здіймаєм гордо,
Ми з ним дуже і єдині,
Ми навіки вже — народом,
Українським, в Україні.

(Н. Поклад)

ГІМН

Слова палкі, мелодія врочиста,
Державний гімн ми знаємо усі.
Для кожного села, містечка, міста —
Це клич один з мільйонів голосів.
Це наша клятва, заповідь священна,
Хай чують всі — і друзі, й вороги,
Що Україна вічна, незнищенна,
Від неї лине світло навкруги.

(Н. Поклад)

5. Сторінка цікавинок

Тризуб. Золотий тризуб на блакитному тлі затверджений Верховною Радою України 1991 року як державний знак — герб самостійної незалежної держави України.

Число «три» завжди вважали казковим, чарівним. У народних казках ідеться про трьох богатирів, три бажання, які виконують чарівники, три дороги, що лягають перед казковими героями. Отже, у тризубі відображено триєдність життя. Це Батько — Мати — Дитина. Вони символізують собою Силу — Мудрість — Любов.

Чому тризуб зображують жовтим? Більшість дослідників пояснюють це так: жовтий — золотий колір — це колір небесних світил, колір Сонця, сонячного проміння, без якого неможливе існування життя.

Прапор. Це символ державності та національної незалежності. Вибір кольорів зумовлений такими міркуваннями: символом України є чисте небо — символ миру (*синій колір*) та пшеничне поле — символ достатку (*жовтий колір*).

Наш стяг — пшениця у степах
Під голубим склепінням неба.

Гімн. Гімн — це урочистий музичний твір на вірші програмного характеру. Це символ державної єдності. З нього починають урочисті збори, свята, надзвичайні масові події, гімном їх і завершують. Це хвалебна пісня своїй Батьківщині, у якій народ висловлює побажання бути вільним, щасливим, жити в достатку.

6. Слухання Гімну України

V. Закріплення вивченого матеріалу

1. Бесіда

— 2013 рік був роком творчості. В Україні жили та живуть багато видатних людей. Серед них артисти, співаки, композитори, спортсмени, художники.

— Кого з них ви можете назвати?

— У нашому класі також є переможці різних конкурсів, дітей, які відвідують різноманітні гуртки. На попередньому уроці ми ознайомилися з їх досягненнями.

Виставка нагород учнів, малюнків і т. ін.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Встаньте, діти, всі рівненько,
Усміхніться всі гарненько,
Усміхніться ви до мене,
Усміхніться сам до себе,
Привітайтеся: «Добрий день!»

II. Мотивація навчальної діяльності

1. Бесіда. Вправа «Мікрофон»

— Розгляньте малюнки і скажіть, яке право дитини зображено на них.

— Поміркуйте, навіщо потрібно вчитися. Доведіть свою думку.

— Відгадайте загадку.

До школи прямує хлопчак дерев'яний,
Чомусь потрапляє у цирк полотняний.

Відома ця книжка тобі, чи не так? (*«Пригоди Буратіно»*)

— Яке право хотів надати своєму синові тато Карло? (*«Освіту»*)

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні на уроці ми пригадаємо, у яких документах записано право на освіту, ознайомимося з новими документами — Законами України.

Змалку кохайтесь в освіті,
Змалку розширюйте ум,
Бо доведеться у світі
Всяких назнатися дум.
Дитина має право на освіту,
Бо всім відомо, що без школи,
Без знань, що мусиш там набуть,
Не станеш у житті ніколи
Тим, ким з дитинства мрієш быть.

IV. Робота над темою уроку

1. Робота над документами про право на освіту

— Найважливіші гарантії освіти закріплено в Конституції України та Законі України «Про освіту».

Конституція України — *стаття 53*:

«Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою».

Закон України «Про освіту» — *стаття 3*:

«Громадяни України мають право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від ... світоглядних переконань... стану здоров'я та інших обставин».

Стаття 6 «Основними принципами освіти в Україні є: доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою».

— Дитячою Конституцією називають Конвенцію ООН про права дитини (*стаття 28*): «Держава визнає право дитини на безкоштовну початкову освіту, доступність професійного навчання та дбає про зниження кількості учнів, які залишають школу».

Закон України «Про охорону дитинства» — *стаття 19*:

«Кожна дитина має право на освіту. Держава гарантує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти».

Закон України «Про загальну середню освіту» — *стаття 2*:

«Основними завданнями законодавства України про загальну середню освіту є: ... забезпечення права громадян на доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти».

Стаття 6: «Громадянам України незалежно від ... переконань... або інших ознак забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти у державних і комунальних навчальних закладах».

— Яка освіта в Україні? (*Безоплатна*)

V. Фізкультхвилинка

Буратіно потягнувся,
Нахилився та прогнувся,
Руки в сторони розвів,
Раз — присів та за парту тихо сів.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Інсценування вірша

У ч е н ь

Прискакав до школи зайчик,
Вчителів питає:
«Чи у вас і тих навчають,
Що грошей не мають?»
«Ну, звичайно, ну, звичайно! —
Кажуть зайченяті —
В нашій школі всіх навчають,
Бідних і багатих».

У ч е н и ц я

В темнім лісі зайчик радий
 Скликав заячу нараду.
 І сказав таке: «Освіта
 Всім обов'язкова!
 Безкоштовно і сумлінно
 З самого початку
 Вивчимо «права дитини»
 І права зайчатка.

2. Бліцвікторина

- Чим право відрізняється від обов'язку? (*Право — можу; обов'язок — потрібно*)
- Якими правами дитини користуєтеся ви у цей момент? (*Правом на життя та освіту*)
- Добре вчитися — це право чи обов'язок? (*Обов'язок*)

3. Робота над прислів'ями про навчання. Гра «Роз'єднай слова та прочитай»

Корінь науки гіркий, а плід смачний.)

Вчення світ, а невчення тьма. (*Вчення — світ, а невчення — тьма.*)

Грамотівчиться завжди пригодиться. (*Грамоті вчиться — завжди пригодиться.*)

Некажи невмію, а кажи навчусь! (*Не кажи — не вмію, а кажи — навчусь!*)

VII. Підсумок уроку

» Розучування вірша

Я маю право на життя,
 Я маю право на свободу,
 Я маю право на освіту,
 А також на щастя для мого народу!

УРОК 6

Тема. Оповідання С. Гавриша «Полювання князівни Анни».

Мета: розширювати знання учнів про право на освіту, про необхідність її отримання; закріплювати знання обов'язків учнів; розвивати зв'язне мовлення, мислення через вміння аналізувати ситуації, висловлювати власну думку, доводити чи спростовувати твердження; виховувати бажання отримувати освіту.

Обладнання: ілюстрації до оповідання С. Гавриша; портрети Ярослава Мудрого, князя Володимира та королеви Анни; зображення Софійського собору в Києві; зображення спису; картки з тестовим завданням.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Всі сідайте тихо, діти.
Домовляймося не шуміти,
На уроці не дрімати,
Руки вчасно підіймати.
А щоб не було мороки,
Всі готові до уроку?
То ж гаразд, часу не гаймо
І урок розпочинаймо.

II. Актуалізація опорних знань

1. Вправа «Оціни ситуацію»

Був собі хлопець. Його дуже любили батьки. Так любили, що ні в чому не могли відмовити. І коли, навчившись у першому класі читати, писати й рахувати, він сказав батькам: «Я більше не хочу ходити до школи і взагалі вчитись», — ті не змогли йому заперечити. Хлопець залишився вдома.

Минали роки. Хлопець виріс, став дорослим, але все ще сидів вдома або гуляв із друзями. Та от настав час, коли його старенькі батьки померли.

Завдання. Складіть оповідання про подальше життя цього хлопця.

2. Евристична бесіда

- Навіщо потрібна освіта?
- Який рівень освіти потрібен сучасній людині?
- У яких документах зазначено право на освіту?
- Якими є права та обов'язки учнів у навчальному процесі?

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми знову звернемося до оповідання С. Гавриша і спробуємо з'ясувати, навіщо потрібна освіта, яку роль вона відіграє в житті людини.

IV. Робота над темою уроку

1. Словникова робота

- *Пергамент* (лат.) — оброблена певним чином шкіра молодих тварин, що застосовували до винайдення паперу як матеріал для письма;
- давній рукопис, документ, написаний на такому матеріалі;
- дуже міцний, цупкий обгортковий папір, який не пропускає жиру і вологи.

Юрба — натовп людей.

Розчавити — роздавити.

Чернець — монах.

Спис — холодна зброя.

Ярослав Мудрий — великий князь Київський.

Ярослав Мудрий на княжій печатці. Єдине прижиттєве зображення князя, що збереглося.

Софійський собор — державний архітектурно-історичний заповідник.

2. Первинне ознайомлення з текстом. Читання вчителем та учнями «естафетою»

— Чому Ярослав Мудрий дбав, щоб Анна та її сестри були освіченими?

V. Фізкультхвилинка

Встаньте, діти, посміхніться,
Землі нашій уклоніться
За щасливий день вчорашній.
Всі до сонця потягніться,
Вліво, вправо нахиліться,
Веретенцем покрутіться.
Раз — присядьте, два — присядьте
І за парти тихо сядьте.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Бесіда за змістом прочитаного з елементами вибіркового читанням
— Що мав на увазі князь, коли говорив, що навчає Анну для могутності держави?

— Як князівна ставилася до навчання? У чому була переконана?

— Який урок Анна отримала на полюванні?

— Хто допоміг їй зрозуміти велику силу знань?

— Що є наймогутнішою зброєю? (*Розум і навчання*)

— Хто заснував школи по всій Русі? (*Князь Володимир*)

— Чи згодні ви з твердженням: «Людина долає перешкоди не силою, а знаннями й мудрістю»?

— Як дбали про освіту у княжій Україні?

— Що чернець розповів Анні про Богдана?

— Коли князівна переконалася в розумі та освіченості Богдана?

2. Вправа «Ключовий момент» (тестування)

1) На чому писала Анна?

а) На папері;

б) на пергаменті;

в) на дерев'яних дощечках.

2) Куди зібралася їхати Анна?

а) На полювання;

б) на прогулянку;

в) на урок.

3) Як звали найкращого учня ченця?

а) Володимир;

б) Всеволод;

в) Богдан.

4) Хто заснував школи по всій Русі?

- а) Князь Володимир;
- б) князь Ярослав Мудрий;
- в) князь Святослав.

(Відповіді: 1 — б; 2 — а; 3 — в; 4 — а.)

3. Робота в групах

— Розробіть положення про свої обов'язки у зв'язку з правом на освіту.

Обов'язки учнів

Учні зобов'язані:

- дотримувати правил для учнів;
- систематично готуватися до занять у школі й творчо працювати на уроках, не витрачати даремно кожної хвилини;
- гідно, культурно поводитися в школі та за її межами;
- виявляти повагу до старших, учителів, інших працівників школи, інших школярів;
- виконувати вказівки і розпорядження директора школи, учителів;
- підтримувати в чистоті й порядку приміщення школи та її територію;
- берегти шкільне майно;
- турбуватися про власне життя та здоров'я та своїх товаришів.

VII. Підсумок уроку

— Чому сьогодні освіта відіграє важливу роль у житті людини?

— Як освіта впливатиме на майбутнє кожного з вас?

ЗНАЙ СВОЇ ПРАВА

УРОК 7

Тема. Право на в'їзд у країну або виїзд з неї з метою возз'єднання сім'ї, на отримання статусу біженця

Мета: продовжити ознайомлення учнів з правами, які діють на території України; ознайомити з правом в'їзду або виїзду з неї з метою возз'єднання сім'ї; дати поняття про біженців, про надання їм такого статусу; розвивати пам'ять, мислення, уміння доводити правильність своїх думок, оцінювати життєві ситуації; виховувати повагу до Законів України.

Обладнання: таблиця «Права дитини в сім'ї»; презентація.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Пролунав уже дзвінок,
Починається урок.
Працюватиме старанно,
Щоб почути у кінці,
Що у нашій четвертій класі
Діти — просто молодці!

II. Мотивація навчальної діяльності

» Бліцопитування

— Де записано основні права та обов'язки дітей — громадян України?

— Які права гарантують здоров'я?

— Хто з відомих вам авторів пише про права дітей?

— Яка стаття Конституції України гарантує право на освіту?

(Стаття 53)

— Яке право є у дітей, пов'язане з вибором професій?

— Назвіть близькі за значенням слова до слова *родина*. (Сім'я, родичі)

- Доберіть спільнокореневі слова до слова *біг*. (*Бігати, біженець*)
- Як ви розумієте слово *біженець*?

III. Повідомлення теми та мети уроку

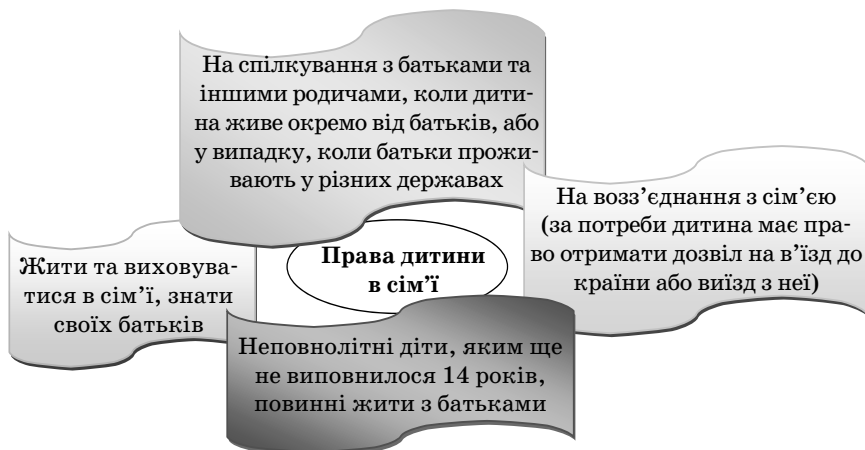
— Сьогодні ми спробуємо з'ясувати поняття *біженець*. Дізнаємось, яке право є у дітей на в'їзд у країну або виїзд з неї.

Для цього необхідно:

- уважно слухати;
- запам'ятовувати;
- пояснювати;
- доводити правильність своїх думок;
- узагальнювати.

IV. Робота над темою уроку

1. Робота за схемою «Про права дитини в сім'ї»

2. Словникова робота

Біженець — особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стала жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства) ... (*Стаття 1 Закону України «Про біженців» від 21 червня 2001 року*).

За дитину, розлучену з сім'єю, — особою віком до вісімнадцяти років, яка прибуває чи прибула на територію України без супроводу батьків чи одного з них, опікуна чи піклувальника, призначених відповідно до законодавства країни походження біженців, беруть на себе відповідальність за виховання дитини органи опіки.

3. Цікаві факти (презентація)

Протягом історії людства гніт, голод та стихійні лиха іноді змушували людей залишати місця постійного проживання: як і в минулому,

так і в наші часи, багато, шукаючи притулку, опинялися не зі своєї вини поза історичною батьківщиною — інші країни й народи давали притулок таким людям.

Унаслідок частих неврожаїв в Ефіопії селяни змушені залишати рідні села і жити в таборах, сподіваючись лише на гуманітарну допомогу.

1947 року близько 5 млн індусів утекло з Пакистану до Індії, а мусульмани водночас тікали з Індії до Пакистану.

Після закінчення 1975 року війни у В'єтнамі сотні тисяч в'єтнамців залишили країну морським шляхом.

Через громадянську війну в Афганістані 1979 року рідні домівки залишили майже 4 млн афганців.

Більшість біженців-дітей вважають, що зелена трава — це їжа, а не те, на чому можна бавитися та бігати. (*Чому? Поміркуйте!*)

Ісус Христос також був біженцем.

Йосип і Марія разом із своїм сином Ісусом жили у Віфлеємі. Астрологи, які прийшли до них зі Сходу з подарунками, принесли золото, ладан та смирну. Після того, як вони пішли, Йосипові з'явився ангел і сказав: «Уставай, візьми Дитятко та матір Його і втікай до Єгипту, і там зоставайся, аж поки скажу тобі, бо Дитятко шукатиме Ірод, щоб Його погубити». Швидко ці троє вирушили в іншу країну, шукали притулку, таким чином вони стали біженцями.

4. Захист дітей-біженців як складова системи соціального захисту дітей в Україні

— Конвенція про права дитини та Конституція України проголошує, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також народжені вони в шлюбі чи поза ним.

Конституція України

Стаття 26. Гарантує біженцям рівність прав, свобод та обов'язків з громадянами України.

Стаття 33. Гарантує свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України.

Спрямовані на захист сім'ї, прав дитини.

Діти мають право на виховання в сімейному оточенні або бути під опікою тих, хто забезпечить їм найкращий догляд

У. Фізкультхвилинка. Гра-медитація

СТВОРИ СОНЦЕ В СОБІ

У ч и т е л ь . У природі є сонце. Воно всім світить, усіх любить і всіх гріє. Створімо сонце в собі. Заплющіть очі, уявіть у своєму серці маленьку зірочку. Подумки спрямовуємо їй промінець, що несе любов. Зірочка збільшилася. Спрямовуємо промінець, який несе мир. Зірочка знову збільшилася. Спрямовуємо промінець з добром. Зірка стала ще більшою. Я спрямовую до зірочки промінці, що несуть здоров'я, радість, тепло, світло, ніжність, ласку. І зірочка стає великою, як сонце. Воно несе тепло всім-всім. *(Руки перед собою.)*

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Вправа «Коло ідей»

— Уявіть, що до вашої сім'ї потрапила дитина-біженець, яка залишилася без батьківського піклування. Ваші дії стосовно неї?

2. Гра «Закінчіть речення»

Жити і виховуватися в сім'ї — це...

Діти-біженці — це...

Дітям-біженцям гарантовано рівність прав, свобод, тому що...

VII. Підсумок уроку

Знати повинні дорослі і діти

Про права, що захищають нас на світі.

Ось і пролунав дзвінок —
Закінчився наш урок.
За роботу по заслугі
Щиро дякую вам, друзі!

УРОК 8

Тема. Оповідання С. Гавриша «Брати»

Мета: на матеріалі оповідання С. Гавриша закріплювати знання учнів про право в'їзду або виїзду з країни з метою возз'єднання сім'ї, поняття про біженців; ознайомити з історією держави; розвивати пам'ять, мислення, уміння доводити правильність своїх думок, оцінювати життєві ситуації; виховувати повагу до Законів України, до історії держави.

Обладнання: презентація за темою уроку.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Дзвоник дзвенить, не стихає,
Школярів усіх скликає:
Гей, до класу поспішайте,
На місця свої сідайте.

II. Актуалізація опорних знань

1. Бесіда

- Чому був присвячений наш попередній урок?
- Які права має дитина в сім'ї?
- Хто такі біженці?
- Який Закон України захищає права біженців?

2. Вправа «Утвори нові слова»

- Утворіть слова з кожної літери слова *сім'я*.

С — сила, свобода

І — ім'я

М — мама, мир

,

Я — Ярослав (*Мудрий*)

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми продовжимо ознайомлення з оповіданням Степана Гавриша про деякі факти з історії. Нам знову зустрінеться слово *біженці*. Слухайте уважно, запам'ятовуйте та робіть висновки.

IV. Робота над темою уроку

1. Словникова робота

Угода — соглашение (рос.).

Спадщина — наследство (рос.).

Мури — замки.

2. Опрацювання тексту оповідання

— Де виростали Данило й Василько? Чи мали вони право на проживання в сім'ї?

V. Фізкультхвилинка

Працювати перестали
І тепер всі дружно встали.
Будемо відпочивати,
Нумо, вправу починати!
Руки вгору, руки вниз
І легесенько пригнись.
Покрутились, повертілись,
На хвилинку зупинились.
Пострибали, пострибали,
Раз — присіли, другий — встали.
Всі за парти посідали.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Бесіда за змістом оповідання з елементами вибіркового читання
 - Що змусило княгиню тікати з дітьми з Володимира-Волинського — родового міста її чоловіка Романа?
 - Прочитати, як тікала молода княгиня з дітьми.
 - Чи гарантовано було Данилові та Василькові право на в'їзд на територію Русі з метою возз'єднання сім'ї?
 - Як князували брати? Що зробило їхню державу сильною й могутньою?
 - Звідки взяв свій початок славетний та величний Львів?
2. Розглядання презентації про Галицько-Волинську державу

Князь Василь Романович

Кордони Галицько-Волинської держави

Захист держави від ворогів

3. Вправа «Мікрофон»

— Які права зараз має дитина, батьки якої проживають у різних країнах?

— Якими правами забезпечують дитину, що отримала статус біженця?

VII. Підсумок уроку

— Що ви найбільше запам'ятали після сьогоднішнього уроку?

— Про що ви зможете розповісти своїм батькам, коли повернетеся додому?

Будьте всі щасливі, діти,
З усмішкою в світ ідіть,
Хай вам щиро сонце світить,
Всі здоровими ростіть.
І на згадку вам дарую
Ось такі права.
Щоб завжди ви пам'ятали,
Що це — не пусті слова.
Це все записано в законах,
В Конституції у нас,
Бо держава Україна
Завжди піклується про вас.

УРОК 9

Тема. Право дитини на особисту свободу, на захист від незаконного переміщення (вивезення за кордон, викрадення, торгівля та контрабанда дітьми)

Мета: ознайомити учнів з правом на особисту свободу; розвивати в учнів відповідальність та навчити цікавитися корисною для них інформацією; виховувати почуття обов'язку.

Обладнання: ілюстрації за темою уроку; презентація; фонограма; різнокольорові олівці та папір для малювання.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Добрий день, сонце золоте!
Добрий день, небо голубе!
Добрий день, усі люди!
Добрий день, мої любі!
На уроці треба, діти,
Не просто слухати, а чути.
Не просто дивитись, а бачити.
Не просто відповідати, а міркувати,
Дружно й плідно працювати.

II. Мотивація навчальної діяльності

— Яке оповідання Степана Гавриша ми читали на попередньому уроці?

— Яка його основна думка?

— Про що ви розповіли своїм батькам після нашого уроку?

— Які права має дитина зі статусом біженця?

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми поговоримо про право дитини на особисту свободу, про захист дітей від викрадення та продажу.

— Обов'язки держави полягають у тому, щоб докладати всіх зусиль для попередження викрадення дітей, торгівлі дітьми та їх контрабанди. Діти — не товар, яким можна торгувати.

Якщо народився ти на божий світ,
Знай, що ти з'явився жити цілий вік,
Що для тебе в небі сонечко сія,
Що для щастя треба перш за все життя.

IV. Робота над темою уроку

1. Календар важливих дат

1 червня — Міжнародний день захисту дітей.

20 листопада — Всесвітній день дітей.

2 грудня — Міжнародний день скасування рабства.

10 грудня — Міжнародний день прав людини.

2. Робота над загадкою

У матері 54 доньки — хто до них звертається, той ними і захищається. Про який документ, на вашу думку, йдеться? (*Конвенція про права дитини*)

— Так, дійсно, про Конвенцію про права дитини.

3. Вправа «Мікрофон»

— Які права мають діти?

Ми, діти, маємо права на:

- життя і здоровий розвиток;
- любов та піклування;

- ім'я;
- захист від викрадення та продажу...

4. Додаткова інформація вчителя. Презентація «Правова скринька»

- *Стаття 27 Конституції України 1996 року* — закріплено право кожної людини на життя.
- *Стаття 32. Закон України «Про охорону дитинства»*.
Захист дитини від незаконного переміщення.
- Право дитини на особисту свободу охороняється статтею 38 Закону України «Про охорону дитинства».
- З 1 вересня 2006 року для України набула чинності Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, яка на сьогоднішній день застосовується у відносинах між Україною та 55 державами-учасницями.

Метою цієї Конвенції є забезпечення негайного повернення дітей до держав їхнього постійного місця проживання, захист від шкідливих наслідків їх незаконного переміщення до інших держав або незаконного утримування та забезпечення того, щоб права на опіку і на доступ ефективно дотримували в інших державах.

Відповідно до статті 8 Конвенції, особа або установа, які стверджують, що дитина була вивезена з держави-учасниці або утримується на території іноземної держави з порушенням прав піклування про дитину, може звернутися із заявою до спеціально призначеного Центрального органу за місцем постійного проживання дитини або будь-якої іншої Договірної держави за допомогою у забезпеченні повернення дитини або реалізації права доступу до дитини, яка постійно проживає в іноземній державі, на підставі статті 21 Конвенції.

Таким чином, суть Конвенції полягає в тому, що один із батьків не має права одноосібно ухвалювати рішення про зміну місця проживання дитини та вивозити її в іншу державу. У випадку виникнення такої ситуації дитина має бути негайно повернута в державу свого постійного проживання для того, щоб рішення про визначення

місця проживання дитини та участь у її вихованні батьків ухвалив компетентний орган держави постійного місця проживання дитини.

- Європейська конвенція про здійснення прав дітей.

Стаття 5 Європейської конвенції гарантує право кожного на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи інакше, ніж відповідно до процедури, встановленої законом.

Статті 11 та 35 Конвенції про права дитини гарантують захист дітей від викрадення та продажу.

Право на свободу містить такі аспекти, як гарантії від незаконного арешту та затримання, свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право залишати Україну та повертатись в Україну.

Стаття 149 Кримінального кодексу України.

Продаж, інше платне передавання людини, а так само здійснення стосовно неї будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної із законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншого передавання іншій особі (особам) з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення в боргову кабалу, усиновлення (удочеріння) з комерційною метою, використання у збройних конфліктах, експлуатація її праці, — караються позбавленням волі на термін від трьох до восьми років.

V. Фізкультхвилинка

Встаньте, діти, посміхніться,
Землі нашій поклоніться
За щасливий день вчорашній.
І до сонця потягніться.
В різні боки нахиліться.
Веретеном покрутіться.
Раз присядьте, два присядьте.
І за парти тихо сядьте.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Подорож «Сторінками казок»

— Кому належать ці слова?

Я по світі шукаю свого милого Кая,
Що забрала в полон свій Королева лихая!

— Хто автор цієї казки? (*Г. К. Андерсен*)

— Які права дитини порушено в казці?

Кожна дитина має право на захист від викрадення та продажу. Обов'язки держави полягають у тому, щоб докладати всіх зусиль для запобігання викраденню дітей, торгівлі дітьми та їх контрабанді. До Кримінального Кодексу України було внесено статтю, що передбачає суворе покарання за торгівлю людьми.

- Яка це стаття? (149)
- Відгадайте загадку.
Бабуся дівчинку дуже любила,
Червону шапочку їй подарувала.
- Хто автор цієї казки? (Шарль Перро)

— Яке право порушено? (На особисту недоторканість, життя та свободу)

2. Робота в групах. Гра «Квіти-квіточки»

— Тепер злого Вовка в лісі більше немає. І ви зможете зібрати букет квітів для Бабуся та Червоної Шапочки в подарунок. Поки звучить музика, необхідно намалювати квіти та зібрати їх у букет. Виграє та команда, в букеті якої виявиться більше квітів. Щасливої вам прогулянки казковим лісом!

VII. Підсумок уроку

— Який висновок ми можемо зробити? (*Право дитини на особисту свободу охороняється законом.*)

Кожна в нас дитина має добре знать,
Що її повинна держава захищати,
Що малече має всі людські права
На здоров'я, мрію, освіту і життя.

УРОК 10

Тема. Оповідання С. Гавриша «За ясиром»

Мета: закріплювати знання учнів про право на особисту свободу та захист від незаконного переміщення; розвивати пам'ять, усне зв'язне мовлення; учити доводити правильність своїх думок, оцінювати дії героїв; виховувати повагу до законів нашої країни.

Обладнання: ілюстрація до казки «Гуси-лебеді»; презентація «Правова скринька»; ілюстрації до оповідання С. Гавриша; зображення гори Карадаг, галери, козаків, Запорізької Січі.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Добрий день!
В добрий час!
Рада, діти, бачити вас!
Ви почули всі дзвінок?
Він покликав на урок.
Кожен з вас приготувався,
На перерві постарався.
Зараз сядьте всі дівчата,
А за ними і хлоп'ята.

II. Мотивація навчальної діяльності

— До якої казки ця ілюстрація? («Гуси-лебеді»)

- Що хотіли зробити гуси-лебеді?
- Яке право дитини вони хотіли порушити?
- Пригадаймо нашу «Правову скриньку» про право на особисту свободу та захист від незаконного переміщення. *(Діти називають документи, у яких про це написано, переглядають презентацію)*
- Становище дітей-біженців — глобальна проблема сучасності, характерна для багатьох країн і народів. Відповідно до американських джерел, у світі є більше 16 млн біженців, а разом з переміщеними особами, емігрантами ця кількість збільшується до 40 млн чоловік.

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми знову звернемося до одного з оповідань Степана Гавриша, в якому записано право на особисту свободу та недоторканість.

То ж девіз тепер згадаємо:
Уважно читаємо,
Чітко розповідаємо,
Мовлення та пам'ять розвиваємо.

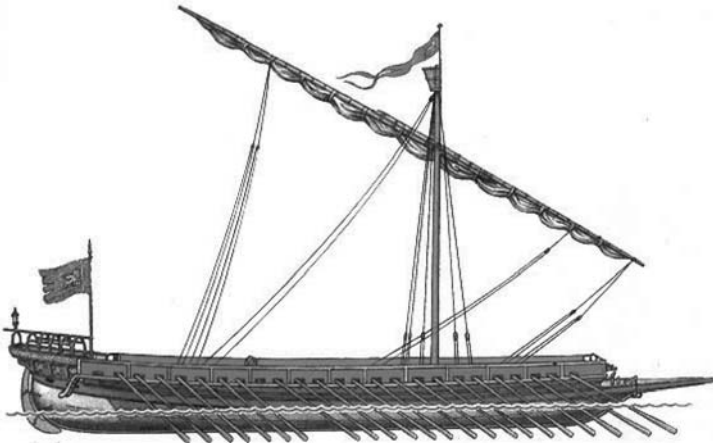
Робимо висновки.

IV. Робота над темою уроку

1. Словникова робота

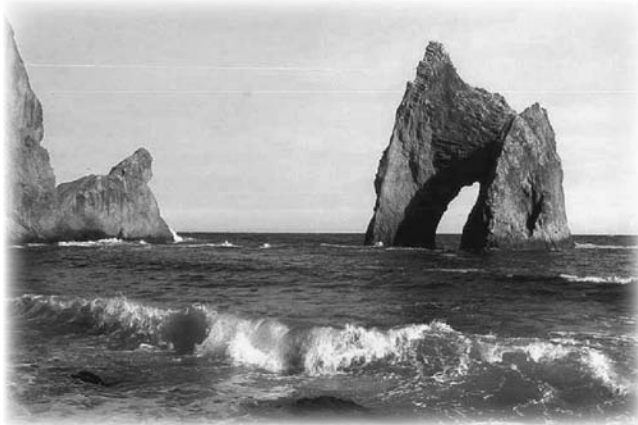
Ясир (тур. *esir*, «бранець», «поневоленний», «раб») — бранці, яких захоплювали турки й татари під час нападів на українські, російські й польські землі з XV — до середини XVIII століття.

Галера — давній військовий (часом торговий) корабель на веслах (веслярами-галерниками часто були в'язні, прикуті до весел) та вітрилах.

Кафа — назва міста Феодосія в X–XV сторіччях.

Гора Карадаг — потухлий вулкан між Судаком та Феодосією.

Золоті ворота Карадагу

Козак — представник військового стану, воїн-найманець.

Запорізька Січ — столиця козацьких земель.

2. Робота над змістом тексту. Читання «Учитель — учні»

— Чи зрозуміли ви, яку трагедію наших пращурів увібрало слово *ясир*?

V. Фізкультхвилинка

Руки в боки.
Нахились вперед,
Нахились назад.
І направо, і наліво,
Щоб нічого не боліло.
Раз, два, три, чотири —
Набираємося сили.
Нахились, повернись,
До товариша всміхнись.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Бесіда за змістом з елементами вибіркового читання

- Які взаємини були в сім'ї Одарки та Івана?
- Яким вони уявляли майбутнє своїх дітей? Підтвердить свої слова словами з тексту.
- Як сталося, що Петрик і Оксана потрапили в полон?
- Як вони допомогли одне одному визволитися з неволі?
- Чи були захищені міжнародним правом діти XVI століття від неволі, рабства та торгівлі ними? Відповідь підтвердить прикладами з розповіді.

2. Робота з Конвенцією про права дитини

- Перекажіть статтю 35 Конвенції про права дитини.

Держави-учасниці вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо відвернення викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди з будь-якою метою і в будь-якій формі.

VII. Підсумок уроку

- Що цінного та важливого ви взяли для себе з сьогоднішнього уроку?

- Бути здоровим хочеш, так здоровим будь!
- Бути успішним хочеш, так успішним будь!
- Гідним ти хочеш бути, ну так гідним будь!
- Бути щасливим хочеш, так щасливим будь!

УРОК 11

Тема. Правовий захист дітей без сімей

Мета: допомогти учням з'ясувати, як і де можуть бути реалізовані права дитини в суспільстві; викликати бажання знати свої права; сприяти розумінню важливості прав дитини для розвитку особистості; розвивати самостійність; виховувати повагу до законів України, бажання неухильно їх дотримувати.

Обладнання: аудіозапис пісні «Родина» Н. Яремчука; картки для індивідуальної роботи; презентація «Правова скринька»; зображення зозулі; ілюстрація до казки «Попелюшка».

Хід уроку

I. Організаційний момент

Нумо, діти, підведіться!
Всі приємно посміхніться.
Продзвенів уже дзвінок,
Починаємо урок!

II. Актуалізація опорних знань

1. Слухання пісні «Родина» Н. Яремчука

— Про що ця пісня? (*Про родину*)

— Назвіть близькі за значенням слова до слова *родина*. (*Сім'я, родичі*)

2. Вправа «Поміркуймо»

— Що таке сім'я, на вашу думку?

— З кого складається сім'я?

3. Вправа «Шифрувальник» (висновок)

Сім'я—це група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом (під спільним дахом).

(*Сім'я — це група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом (під спільним дахом).*)

4. Бесіда

— Як називають дитину, яка залишилася без піклування батьків? (*Дитина-сирота чи дитина під опікою*)

— Як ви вважаєте, наша держава піклується про таких дітей?

— Як саме?

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні на уроці ми спробуємо з'ясувати, як наша держава піклується про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які права мають такі діти.

IV. Робота над темою уроку

1. Розглядання презентації «Правова скринька». Пояснення вчителя

Сирота — дитина, яка не досягла повноліття і росте без одного чи обох батьків (*відповідно: напів- або повна сирота*).

Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

Стаття 164 «Сімейного кодексу України» — «Підстави для позбавлення батьківських прав».

— Які, на вашу думку, можуть бути підстави для цього? (*Не брали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування; ухиляються від виконання своїх обов'язків стосовно виховання дитини; жорстоко поведуться з нею; є хронічними алкоголіками або наркоманами; вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини.*)

Стаття 166 Кримінального кодексу України — «Злісне невиконання обов’язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування».

Стаття 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення — «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов’язків щодо виховання дітей».

Індивідуальну правову консультацію можна отримати, записавшись за телефоном «гарячої лінії» 221-51-41.

Нещасні ті діти, яких не вчать ані батько, ані матір.

V. Фізкультхвилинка «Зозуля»

Облітала я лісок вздовж,
ушир і навкосок.
Відпочила в холодку
на кленовому листку.
І росинок з тирличу
напила досхочу.
Діти йшли через лісок —
подала їм голосок.
Налічила їм літа: двадцять,
тридцять, аж до ста.
Щоб ні горя, ні біди,
щоб росли як із води.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Хвилина цікавинок «Зозуля»

— Що вам відомо про зозулю?

— Чи можна її назвати матір’ю?

— Найцікавішим у житті зозулі є те, що вона не будує власного гнізда, а підкидає яйця у гнізда інших видів, причому часто у гнізда того виду птахів, які вигодували її саму. Коли самка зозулі знаходить придатне гніздо і поблизу немає господарів, вона викидає одне яйце і відкладає замість нього власне, для цього пташці потрібно всього кілька секунд. Іноді ці гнізда належать видам, які менші від пташеняти зозулі, і «батькам» слід невтомно працювати, щоб прогодувати велетенського підкидька, помилково вважаючи його

власним. Зозулення з'являється на світ раніше, ніж пташенята господарів гнізда, і викидає звідтіля всі яйця — це так званий рефлекс викидання. Воно підлазить під рідне пташеня прийомних батьків, натягує його на спину, притримуючи піднятими вгору крильцями. Потім задкує до краю гнізда, а дійшовши, привстає і кидає його «за борт», щоб залишитися в гнізді одному. Пташеня зозулі так вимогливо вимагає корму, що іноді його годують й інші птахи, не тільки його «вихователі». Усього в гнізді воно проводить майже три тижні. Залишаючи гніздо, зозулення ще погано літає. Добре літати воно починає лише через тиждень після вильоту. Тому прийомні батьки годують зозулення ще 1–1,5 місяця після виходу з гнізда.

2. Сімейний кодекс України

— У Сімейному кодексі визначено п'ять способів охорони прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування:

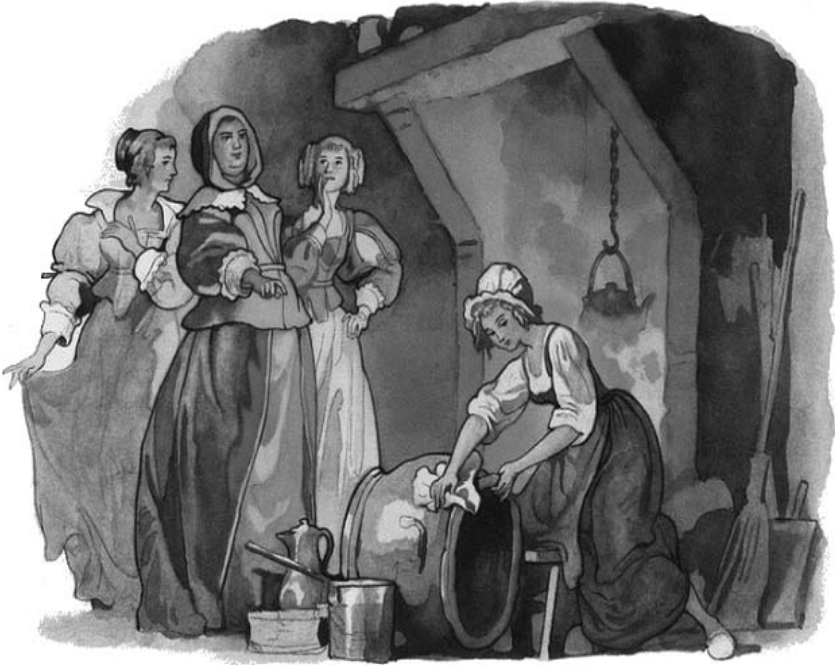
- 1) усиновлення;
- 2) опіка і піклування;
- 3) патронат — передавання за договором дитини, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронажного вихователя) до досягнення дитиною повноліття;
- 4) прийомна сім'я;
- 5) дитячий будинок сімейного типу.

3. «Казкова сторінка про права дитинки»

— Відгадайте загадку.

Працювала я у хатці,
Танцювала у палаці.
Є така у мене звичка —
Деся губити черевички. («Попелюшка»)

- Попелюшка була повною сиротою чи напівсиротою?
- Як називають нерідну матусю? (*Мачуха*)
- Як їй жилося з мачухою?
- Які права були порушені? (*Жодну дитину неможна примусово залучати до праці.*)

VII. Підсумок уроку

1. Права десятирічної дитини

Десятирічний громадянин:

- дає згоду на зміну свого імені та прізвища;
- дає згоду на своє всиновлення або передачу в прийомну родину, або відновлення батьківських прав своїх батьків;
- висловлює свою думку про те, з ким із його батьків, після розірвання шлюбу, він хотів би жити.

2. Обов'язки кожної дитини

З повагою ставитися до людей, які піклуються про нас.

3. Розучування вірша з таблиці

Малюк, що залишився один у цілому світі,
Нормально не зможе жити та рости.
Дорослі, ті, що за дитинство у відповіді,
Дитині сім'ю допоможуть знайти.

УРОК 12

Тема. Оповідання С. Гавриша «Козак Василь»

Мета: на матеріалі оповідання С. Гавриша закріплювати знання прав дитини, яка залишилася сиротою або без піклування батьків; ознайомити з історією українського козацтва; учити оцінювати події та вчинки героїв; розвивати пам'ять, усне мовлення; виховувати повагу до Законів України, які захищають права дітей, до історії українського народу.

Обладнання: портрети Богдана Хмельницького, Дмитра Вишневецького; зображення сотника; презентація «Правова скринька».

Хід уроку

I. Організаційний момент

От і знову дзвінок лунає,
Мелодійно і срібно дзвенить.
Він до класу дітей скликає,
Щоб успішно вас знову вчить.
Підросли ви всі й зміцніли,
І цікавістю очі горять.
Дай нам, Боже, здоров'я і сили,
Щоб багато нового пізнати!

II. Актуалізація опорних знань

» Вправа «Мозковий штурм»

- Що таке сім'я?
- Як називають дитину, яка залишилася без батьківської опіки?
- Які права десятирічної дитини ми вивчили на попередньому уроці?
- Які обов'язки?
- Назвіть способи охорони прав дітей, що записані в Сімейному кодексі.
- Які документи з «Правової скриньки» ви запам'ятали? (*Презентація*)
- Назвіть телефон «гарячої лінії», за яким ви можете отримати правову консультацію.
- Права якої героїні казки, яка була напівсиротою, були порушені?

III. Повідомлення теми та мети уроку

— На уроці ми ознайомимося з історією України. Дізнаємося про життя однієї дитини-сироти за часів козацтва.

IV. Робота над темою уроку

1. Словникова робота

Кобзар — український народний співець і музикант. Кобзарі були творцями, хранителями і передавачами епічної традиції у формі

історичних пісень, дум, релігійних піснеспівів, а також казок та переказів, супроводжуваних грою на кобзі, лірі або бандурі, звідки інша їхня назва — лірники або бандуристи.

Сотник — командир підрозділу («сотні») в російському війську з IX століття до початку XVIII століття, а в козачих військах — обер-офіцерський чин XII класу.

Сотник, український козак на початку XVIII століття.

Лях — пан, поляк.

Гнобити — жорстоко пригнічувати, не давати вільно жити; експлуатувати.

Богдан Михайлович Хмельницький — український військовий, політичний та державний діяч. Гетьман Війська Запорозького. Керівник Хмельниччини — повстання проти панування шляхти в Україні. Перший з козацьких ватажків, якому офіційно було надано титул гетьмана. Намагався розбудувати незалежну українську державу.

Дмитро «Байда» Іванович Вишневецький — руський (український) шляхтич, волинський магнат. Власник маєтків у містечку Вишнівець. Збудований ним замок на острові Мала Хортиця є прототипом Запорозької Січі.

2. Опрацювання тексту оповідання «Козак Василь». Читання «Вчитель — учень»

— Хто такий Василь?

— Що сталося з батьками Василя?

V. Фізкультхвилинка

Встаньте, діти, посміхніться,
Землі нашій уклоніться
За щасливий день вчорашній.
Всі до сонця потягніться,
Вліво, вправо нахиліться,
Веретенцем покрутіться.
Раз — присядьте, два — присядьте
І за парти тихо сядьте.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Бесіда за змістом з елементами вибіркового читання

— Кому громада віддала хлопчика в науку та в помічники?

— Що було враховано?

— Чи правильно зробили селяни, віддавши Василя на виховання старому кобзареві? Чому?

— Чи безпечним було життя Василя з кобзарем?

— До чого закликали пісні кобзаря?

— Про що Василь дізнався з пісень кобзаря?

— Чому Василь вирішив також стати козаком, коли йому виповниться 16 років?

2. Слухання козацької народної пісні «Козаченьку, куди йдеш?»

«Козаченьку, куди йдеш?
Невже жалю не маєш?»
«Ой не плач же, дівчинонько, не журись
Та до мого серденька пригорнись».
«Я без тебе загину,
Як ти підеш в чужину...»
«Ой не плач же, дівчинонько, не журись
Та до мого серденька пригорнись».
«Чи тебе лихо жене?
Бачу — зрадиш ти мене».
«Я вернуся, серденько, восени,
Як упаде листячко з калини».
Ждала дівка навісна —
Мина осінь і весна.
Нема, нема козаченька та й не чуть,
Злії люди, вороженьки, вже кують.
А як жито зацвіло,
Прийшла вістка у село:
«Не вертатись вже до тебе козаку —
Заснув в степу він, сердега, довіку...»

3. «Правова скринька»

— Які права дитини при її усиновленні враховано у Конвенції про права дитини?

— Прочитайте та перекажіть статті 21 Конвенції та 24 Закону України «Про охорону дитинства».

Конвенція ООН. Стаття 21

Держави-учасниці, які визнають і/чи дозволяють існування системи усиновлення, забезпечують, щоб найкращі інтереси дитини враховувалися в першочерговому порядку, і вони:

- а) забезпечують, щоб усиновлення дитини дозволяли лише компетентні власті, які визначають згідно з застосовуваними законом і процедурами та на підставі всієї інформації, що має відношення до справи і достовірна, що усиновлення допустимо з огляду на статус дитини щодо батьків, родичів і законних опікунів і що, якщо потрібно, зацікавлені особи дали свою усвідомлену згоду на усиновлення на підставі такої консультації, яка може бути необхідною;
- б) визначають, що усиновлення в іншій країні може розглядатися як альтернативний спосіб догляду за дитиною, якщо дитина не може бути передана на виховання або в сім'ю, яка могла б забезпечити її виховання або усиновлення, і якщо забезпечення якогось придатного догляду в країні походження дитини є неможливим;
- в) забезпечують, щоб у випадку усиновлення дитини в іншій країні застосовувалися такі самі гарантії і норми, які застосовуються щодо усиновлення всередині країни;

- г) вживають всіх необхідних заходів з метою забезпечення того, щоб у випадку усиновлення в іншій країні влаштування дитини не призводило до одержання невинуватених фінансових вигод, пов'язаних з цією особою;
- д) сприяють у необхідних випадках досягненню цілей цієї статті шляхом укладення двосторонніх і багатосторонніх домовленостей або угод та намагаються на цій підставі забезпечити, щоб влаштування дитини в іншій країні здійснювали компетентні власті чи органи.

Закон України «Про охорону дитинства», стаття 24

Утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та безпритульних дітей

Утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечує держава.

Безпритульні діти в порядку, встановленому законом, тимчасово розміщуються у притулках для дітей служб у справах дітей, у яких створюються належні житлово-побутові умови та умови, спрямовані на забезпечення їх соціальної адаптації та підготовку до повернення у рідні сім'ї або передачі під опіку і піклування, надається правова, психологічна, медична та інша допомога таким дітям.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, повинні бути передані під опіку чи піклування, на усиновлення або влаштовані на виховання в сім'ї громадян (прийомні сім'ї), в будинки дитини, дитячі будинки, школи-інтернати, дитячі будинки сімейного типу на повне державне утримання. Вихованням таких закладів створюються необхідні умови для їх всебічного і гармонійного розвитку, підготовки до самостійного життя та праці.

Усиновлення допускається виключно в інтересах дитини України відповідно до закону.

Усиновлення дитини, яка є громадянином України, іноземцями провадиться, якщо були вичерпані всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на усиновлення чи виховання в сім'ї громадян України.

Усиновлення дитини, яка є громадянином України, не може здійснюватися іноземцем, який не перебуває в шлюбі, за винятком, коли іноземець є родичем дитини.

VII. Підсумок уроку

» Рефлексія

Я знаю...

Я вмію ...

Я буду ...

2. Добирання слів-синонімів до слова *праця (труд, робота)*

3. Робота над прислів'ями про працю в парі. Вправа «Збери прислів'я»

Хто робить, той...	лінь — марнує.
Бджілка мала, а й...	діло знайдеться.
Праця людину годує, а...	на чоловіка, як робить.
На охочого робочого...	та працює.
На дерево дивись, як родить...	той голим не ходить.

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми пригадаємо про право дитини на працю, але кон-
кретно поговоримо про ту працю, до якої вона здатна.

IV. Робота над темою уроку

1. Бесіда-міркування «Чи можуть мене змусити працювати, якщо я цього не хочу?»

2. Узагальнення відповідей учителем. Додаткова інформація

— Ви маєте посуд, прибираєте, підмітаєте підлогу. Вам робити ці хатні справи неважко, ви виконуєте те, що вам по силах, не шкодить вашому здоров'ю, тобто посильну роботу. Ви працюєте по до-
му тому, що любите своїх батьків, цінуєте їхній час та їхню працю, намагаєтесь звільнити їх, щоб цю вільну хвилинку побути разом, поспілкуватися.

У деяких країнах діти змушені працювати, починаючи з мало-
го віку, інколи з 6-ти років. Не з власної волі, а тому, що їхня ро-
дина голодує, не має коштів на необхідні речі. Звісно, нічого поган-
ого немає в тому, що дитина (якщо схоче) у вільний час розносить
газети чи буде допомагати батькові у майстерні. Та деякі дорослі не
цінують дитячий відпочинок, здоров'я. Нехтують правом хлопчика

чи дівчинки ходити до школи, читати, спілкуватися. Вони вважають, що дитина може виконувати будь-яку роботу.

Той, хто примушує дітей працювати, порушує їхнє право на відпочинок, освіту, розвиток здібностей. Якщо хлопчик чи дівчинка будуть працювати тривалий час, вони не зможуть займатися спортом, ходити до школи, вільно спілкуватися.

Таке використання праці дітей дорослими для власного збагачення називається «експлуатацією».

Відповідно до *статті 150* Кримінального кодексу України експлуатацію дітей заборонено.

Конституція України. *Стаття 43. (Діти читають з таблиці.)*

Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

V. Фізкультхвилинка

Встаньте, діти, посміхніться,
Землі нашій уклоніться
За щасливий день вчорашній.
Всі до сонця потягніться,
Вліво, вправо нахиліться,
Веретенцем покрутіться.
Раз — присядьте, два — присядьте
І за парти тихо сядьте.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Розглядання та обговорення презентації «Право на працю»

«Чи має дитина працювати, якщо їй ще не виповнилося 18 років?»

Згідно із Законом України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року, статті 188 Кодексу Законів про працю дитина має право працювати у таких випадках:

- 1) якщо їй виповнилося 16 років;
- 2) якщо їй виповнилося 15 років, і її тато або мама, опікун, дають свою згоду на це;
- 3) дитині виповнилося 14 років, її батьки не забороняють дитині працювати на канікулах чи протягом начального року, але у вільний від школи час, не більше ніж 4 годин на день. Але робота не повинна заважати навчанню;
- 4) дитину не можна залучати до робіт, що можуть бути шкідливими для її здоров'я.

Конвенція ООН про права дитини, *статті 32, 36:*

«Дитина має право на захист у тих випадках, коли їй доручається робота, яка може нести загрозу її здоров'ю. Держава встановлює мінімальний вік для прийому на роботу і визначає вимоги до умов праці неповнолітніх».

«Чи можуть неповнолітні залучатися до підземних робіт, підіймання чи переміщення важких речей?»

Для дітей 14 років вага речей не може перевищувати трьох з половиною кілограмів — для дівчат, та десяти кілограмів — для юнаків; 15 років — 6 кг для дівчаток, 24 кг — для юнаків.

Жодна дитина не має бути примусово залучена до праці

Заборонено залучення дітей до найгірших форм дитячої праці. До найгірших форм дитячої праці належать:

- усі форми рабства або практика, подібна до рабства, зокрема, продаж дітей та торгівля ними, боргова залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, включаючи примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах;
- використання примусової праці заборонено;
- використання, вербування або пропонування дитини для зайняття проституцією, виробництва порнографічної продукції чи порнографічних вистав;
- робота, яка за своїм характером чи умовами, у яких вона виконується, може завдати шкоди фізичному або психічному здоров'ю дитини.

2. «На гостині у казки»

Сьогодні у нас незвичайний урок.

У казку ми зараз зробимо крок.

Із казкою ми зустрічались не раз,

І знову вона завітає до нас.

— З якої казки ці слова? Хто її автор?

«Сподобалася дівчинка мишці, ось та й каже: “Можеш залишатися у мене на всю зиму, тільки прибирай добренько мою кімнату та розкажуй мені казки, я їх дуже люблю”.

І дівчинка почала робити все, що веліла їй добра та стара миша, і було їй дуже добре.

(Г. К. Андерсен «Дюймовочка»)

— Чому Дюймовочка із задоволенням виконувала роботу вдома у миші? (Її ніхто не примушував до роботи. Вона охоче допомагала старенькій миші.)

VII. Підсумок уроку

- Що нового про право дитини на працю ви дізналися на уроці?
- Який висновок ви зробили для себе?
- Придумайте слова на кожну літеру слова *праця* за темою з прав дитини.

П — працєю, поважай...

Р — робота, рівність...

А — агентство...

Ц — центр...

Я — ясність (у справах)...

Хочеш Людиною справжньою стати,
Наші закони навчись поважати.
Навчись їх виконувати завжди і всюди,
Тоді і тебе поважатимуть люди!

УРОК 14

Тема. Оповідання С. Гавриша «Чумацький шлях»

Мета: на матеріалі оповідання С. Гавриша закріплювати знання учнів про юридичний зміст права на працю, відносини, що регулюються нормами трудового права; розвивати вміння пояснювати й застосовувати статті Закону України «Про охорону дитинства»; формувати свідому позицію щодо важливості права людини на працю; розвивати усне зв'язне мовлення, пам'ять, увагу; виховувати громадянські риси і переконання, дотримання законів України.

Обладнання: ілюстрації до оповідання; репродукції картин М. О. Онацька та І. Айвазовського «Чумаки»; картки зі статтею 21 Закону України «Про охорону дитинства».

Хід уроку

I. Організаційний момент

Доброго ранку, сонечко ясне,
Доброго ранку, земле прекрасна,
Доброго ранку, дерева багряні,
Доброго ранку, квіти духмяні,
Доброго ранку, птахи галасливі,
Доброго ранку, люди щасливі!

II. Актуалізація опорних знань

» Експрес-опитування. Гра «Так чи ні?»

Назвіть документи, у яких ідеться про працю дітей, про заборону залучення їх до примусової праці.

- Діти не повинні допомагати батькам мити посуд, прибирати в кімнаті. *(Ні)*
- Жодна дитина не повинна бути примусово залучена до праці. *(Так)*
- Діти повинні використовуватися як дешева робоча сила. *(Ні)*
- Неповнолітні не можуть залучатися до підземних робіт, підіймання чи переміщення важких речей. *(Так)*
- Держава встановлює мінімальний вік для прийому на роботу і визначає вимоги до умов праці неповнолітніх. *(Так)*
- Дитину іноді можна залучати до робіт, які можуть бути шкідливими для її здоров'я. *(Ні)*

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми знову звернемося до оповідання Степана Гавриша, щоб закріплювати знання про право дитини на працю.

IV. Робота над темою уроку

1. Словникова робота

Чумаки (вожчики, виноторгівці, солеторгівці) — категорія населення на Україні та Півночі Росії XVI–XIX століть, які займалися торгівельно-перевозним промислом. Чумаки вирушали на волах до Чорного та Азовського морів за сіллю та рибою, розвозили їх по ярмарках, а також займалися доставкою інших товарів.

2. Опрацювання тексту «Чумацький шлях». Читання «вчитель — учні»

3. Бесіда за прочитаним з елементами вибіркового читання

- Про що мріяв Пилипко? Чого прагнув понад усе?
- У чому виявилася увага батьків до хлопчика?
- Що сподобалося хлопчикові у поході з чумаками?
- Яку науку він засвоїв від старого чумака?

V. Фізкультхвилинка

Щось не хочеться сидіти,
Треба трохи відпочити.

Руки вгору, руки вниз,
На сусіда подивись.
Руки вгору, руки в боки.
Вище руки підніміть,
А тепер їх опустіть.
Плесніть, діти, кілька раз,
За роботу, все гаразд.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Читання вірша М. Рильського «Чумаки» та розглядання малюнків про чумаків

Ходив ЧУМАК у синьоокий Крим
По рідному сухому океані
І голосом розложисто-смути
Складав пісні покинутій коханій,
Що линули, стелилися як дим,
І колихались у яснім тумані,
Щоб на далекому озері розтять,
Де лебеді полякані ячать...

2. Бесіда-роздум

— Як наші пращури обирали професію своїм дітям? Як вони виховували їхні здібності?

— Що означає для людини улюблена праця?

3. «Правова скринька»

— Прочитайте та перекажіть статтю Закону України «Про охорону дитинства», що названа «Дитина і праця».

Стаття 21. Дитина і праця

Порядок застосування праці дітей визначається законодавством України про працю.

Вік, з якого допускається прийняття дитини на роботу, становить 16 років. Діти, які досягли 15-річного віку, можуть прийматися на роботу, що не завдає шкоди їх здоров'ю і навчанню, за згодою одного з батьків або особи, яка замінює батьків.

Для дітей, молодших 16 років, тривалість робочого часу обмежується відповідно до потреб їх розвитку та професійної підготовки.

Час, витрачений дитиною за згодою власника або уповноваженого ним органу на професійну підготовку в межах встановленого законодавством робочого часу, зараховується як робочий час.

VII. Підсумок уроку

- Що ви найбільше запам'ятали на сьогоднішньому уроці?
- Який висновок ви можете зробити для себе?
- Одна із заповідей Василя Олександровича Сухомлинського: «Не можна байдикувати, коли всі працюють». Як ви її розумієте?

УРОК 15

Тема. Право дитини на проживання в сім'ї та на піклування батьків

Мета: узагальнити та систематизувати знання учнів про роль сім'ї у їхньому житті; удосконалювати способи взаємин з членами сім'ї; дати уявлення про захист прав дитини та членам його сім'ї; розвивати творчі здібності, самостійність суджень, уміння робити висновки; виховувати почуття самоповаги і поваги до членів сім'ї.

Обладнання: малюнки за темою уроку; картки для роботи в парах; презентація «Правова скринька»; аудіозапис «Пісня про сім'ю» О. Рудика.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Пролунав уже дзвінок.
Закликає на урок!
Працюватимемо старанно всі,
Щоб почути у кінці:
Наші учні — молодці!
Усміхніться всім довкола:
Небу, сонцю, квітам, людям.
І тоді обов'язково
День для вас привітним буде.

II. Актуалізація опорних знань

1. Слухання тексту казки «Найгарніша мама». Обговорення його змісту

Випало Совеня з гнізда та й повзає. Далеко забилося, не може знайти рідного гнізда. Побачили птахи малого — некрасивого, з великою голівкою, вухатого, банькатоного, жовторотого. Побачили та й питають, дивуючись:

- Хто ти такий, де ти взявся?
- Я Совеня, — відповідає мале. — Я випало з гнізда, не вмію ще літати і вдень дуже погано бачу. Я шукаю маму.

— Хто ж твоя мама? — питає Соловей.
— Моя мама Сова, — гордо відповідає Совеня.
— Яка ж вона? — питає Дятел.
— Моя мама найгарніша.
— Розкажи, яка ж вона, — питає Дрізд.
— У неї голова, вуха й очі такі, як у мене, — відповідає з гордістю Совеня.

— Ха-ха-ха! — зареготали Соловей, Дятел і Дрізд. — Та ти ж потвора. Отже, і мати твоя така сама потвора.

— Неправда! — закричало Совеня. — Мама в мене найгарніша.

Почула його крик Сова, прилетіла потихеньку, взяла Совеня за лапку й повела до рідного гнізда. Совеня уважно подивилося на свою маму: вона була найгарніша.

— Чи любило Совеня свою матусю?

— Як Сова ставиться до своєї дитинки?

2. Вправа «Мікрофон»

— Що таке сім'я?

— Що у вашій сім'ї цінують найбільше?

— Розкажіть про свою сім'ю. Скільки членів у вашій сім'ї? Які є хатні улюбленці? А якщо є, чи вважаєте ви їх членами своєї сім'ї?

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми пригадаємо, що нам відомо про право дитини на проживання в сім'ї, на піклування батьків.

IV. Робота над темою уроку

1. Тезаурус «Що таке сім'я?». Робота в парах

— Щоб дізнатися, як Василь Олександрович Сухомлинський писав про сім'ю, роз'єднайте слова та прочитайте їх.

Сім'я, це первинне середовище, основна ланка в системі, де дитина повинна навчитися робити добро.

(Сім'я — це первинне середовище, основна ланка в системі, де дитина повинна вчитися робити добро.)

Сім'я, це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави.

(Сім'я — це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави.)

2. Презентація «Правова скринька»

Згідно зі статтею 51 Конституції України батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Стаття 18 Конвенції ООН. Відповідальність батьків. Батьки несуть рівну відповідальність за виховання дитини. Держава надає

батькам належну допомогу у виконанні ними обов'язків стосовно дітей. Держава має забезпечувати належний догляд за дітьми, батьки яких працюють.

Стаття 27 Конвенції ООН. Батьки або інші особи, які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини.

Стаття 13 Закону України «Про охорону дитинства» — Дитина й сім'я.

Сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. Кожна дитина має право на проживання в сім'ї разом із батьками або в сім'ї одного з них та на піклування батьків. Неповна сім'я — це сім'я, що складається лише з матері або батька й дитини (дітей). Багатодітна сім'я — це сім'я, що складається з батьків або одного з батьків і трьох та більше дітей. Батько і мати мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей.

Декларація прав дитини. Принцип 6

Дитина для повного і гармонійного розвитку її особи потребує любові і розуміння. Вона повинна, якщо це можливо, зростати під опікою і відповідальністю своїх батьків і, в усякому разі, в атмосфері любові і моральної та матеріальної забезпеченості; малолітню дитину не слід, крім тих випадків, коли є виняткові обставини, розлучати зі своєю матір'ю.

V. Фізкультхвилинка

Щось не хочеться сидіти,
Треба трохи відпочити.
Руки вгору, руки вниз,
На сусіда подивись.
Руки вгору, руки в боки.
Вище руки підніміть,
А тепер їх опустіть.
Плесніть, діти, кілька раз,
За роботу, все гаразд.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Розучування вірша Вероніки Рибальченко

Сім'я — це слово дороге.
У слові цім тепло і ласка,
Нехай же уряд захистить
Дитяче і сімейне щастя!
Сім'я — це родина,
У родині — дитина,
А для України —
Сім'я головна!

2. Слухання аудіозапису «Пісні про сім'ю» О. Рудика

3. Написання твору-мініатюри про сім'ю

Раз — турботлива матуся,
два — до татка пригорнуся,
бабця — три, дідусь — чотири,
п'ять — сестричку полічили.
Ось така моя родина:
і привітна, і гостинна.

— Напишіть про свою сім'ю.

VII. Підсумок уроку

Читання написаних творів-мініатюр про сім'ю.

УРОК 16

Тема. Оповідання С. Гавриша «Собаче життя»

Мета: на матеріалі оповідання С. Гавриша закріплювати знання учнів про роль сім'ї у їхньому житті, уявлення про захист прав дитини та членам його сім'ї; розвивати самостійність суджень, вміння робити висновки; виховувати почуття самоповаги і поваги до членів сім'ї.

Обладнання: ілюстрації до оповідання С. Гавриша в книзі; малюнки із зображенням професії коваля.

Хід уроку

I. Організаційний момент

От і знову дзвінок лунає,
Мелодійно і срібно дзвенить.
Він до класу дітей скликає,
Щоб успішно вас знову вчить.
Підросли ви всі й зміцніли,
І цікавістю очі горять.
Дай вам, Боже, здоров'я і сили,
Щоб багато нового пізнати!

II. Актуалізація опорних знань

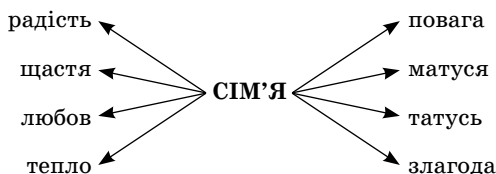
1. Вправа «Пригадай!»

— Що таке сім'я?

— Пригадайте вірш Вероніки Рибальченко про сім'ю.

— Назвіть документи про право дитини проживати в сім'ї та на піклування батьків.

2. Вправа «Асоціативний куц»

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні, ознайомлюючись з оповіданням Степана Гавриша, ми потрапимо в час, коли на українській землі були пани та кріпаки. Дізнаймося, які права дитини в сім'ї порушували.

IV. Робота над темою уроку

1. Словникова робота

Кульгати — хромать (рос.).

Реманент — сукупність предметів, необхідних для певній галузі діяльності; інвентар.

Кріпак — особисто залежний від поміщика й прикріплений до земельного наділу селянин.

Коваль — кузнец (рос.), людина, яка підковує коней.

2. Опрацювання тексту. Читання «Учитель — учні — вчитель»

3. Бесіда за змістом

— Як жилося кріпакам?

— Які права мали на них пани?

- Якого горя пан Єржаховський завдав ковалеві Дмитрові?
- Як пан розпорядився синами Дмитра — своїми кріпаками?
- Чим огидні вчинки панів Єржаховського і Потоцького?
- Яка доля чекає на синів коваля? Чому їх розлучили з батьком?

V. Фізкультхвилинка

Тік-так, тік-так,
Всі ми робимо ось так.
Руки вгору піднімаєм
І повільно опускаєм.
Один, два, три,
Руки ширше розведи.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Вибіркове читання

- Ким була дружина коваля?
- Навіщо коваль з дружиною збирали гроші?
- Що трапилося з дружиною коваля?
- Скільки років виповнилося дітям коваля?

2. Читання за особами розмови панів Єржаховського і Потоцького під час гри в карти

3. Вправа «Обери позицію»

- Чи захищала держава право дитини жити у сім'ї?
- Чому оповідання має назву «Собаче життя»?

VII. Підсумок уроку

- Про що ми сьогодні читали, що обговорювали?
- Який висновок ви зробили для себе?
- Про що ви зможете розказати батькам удома?

УРОК 17

Тема. Право дитини на захист від експлуатації

Мета: допомогти учням закріплювати знання про права дитини і побачити їх зв'язок із повсякденним життям, з'ясувати, як і де можуть бути реалізовані права дитини в суспільстві; розвивати вміння самостійно робити висновки та аналізувати їх; формувати в учнів навички використання отриманих знань у розв'язуванні реальних життєвих ситуацій; зорієнтувати дітей, куди і до кого слід звертатися під час розв'язування проблем порушення їх прав; виховувати громадянські риси і переконання, бажання дотримувати закони України.

Обладнання: презентації («Навіщо знати свої права?», «Дитина має право»; «Правова скринька»).

Хід уроку

I. Організаційний момент

Всі мерщій сідайте, діти,
Домовляємось не шуміти.
На уроці не дрімати,
Руки вчасно підіймати.

II. Актуалізація опорних знань

» Вправа «Правила»

— Навіщо дитині знати свої права?

- Для уникнення ситуацій їх порушення;
- для можливості захисту;
- для відновлення порушених прав;
- для поваги прав інших людей, котрі оточують дитину;
- для того щоб мати високий рівень правової культури.

— Дитина має право на:

- життя та розвиток;
- отримання громадянства;
- свободу від фізичного та психічного насильства;
- самовизначення;
- право на захист;
- охорону здоров'я, на відпочинок;
- освіту;
- об'єднання;
- захист від економічної експлуатації;
- захист від будь-якої роботи, що може становити небезпеку для здоров'я або бути перешкодою в освіті.

— Що таке експлуатація дітей? (*Використання праці дітей дорослими для власного збагачення*)

— У яких документах записано про захист дітей від експлуатації? (*Згідно зі статтею 150 Кримінального кодексу України експлуатація дітей заборонено.*)

— З якого віку діти можуть працювати?

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми знову поговоримо про право дітей на захист від експлуатації.

» Очікування

- Збагатити свої знання про права дитини.
- Навчитися застосовувати знання під час розв'язання реальних життєвих ситуацій.
- Дізнатися, куди слід звертатися, коли виникнуть проблеми порушення прав.
- Дізнатися щось нове.

IV. Робота над темою уроку

» «Правова скринька»

Стаття 52 Конституції України означає встановлення відповідальності за вчинення будь-якого насильства над дитиною та її експлуатацію.

Стаття 32 Конвенції ООН про права дитини. Держава повинна захищати дитину від тих осіб, які, заробляючи гроші, використовують дитячу працю. Діти мають бути захищені державою від небезпечної та тяжкої праці. Законодавство держави встановлює мінімальний вік дитини для прийому на роботу і необхідні вимоги щодо тривалості робочого дня.

Стаття 36. Інші форми насильства. Діти мають право бути захищеними від усіх форм експлуатації, яка завдає шкоди їхньому добробуту.

Стаття 39. Дитина-жертва. Дитина, яка стала жертвою будь-яких видів експлуатації, зловживань, катувань та недбалого ставлення, має право на повноцінну допомогу, необхідну для фізичного, психологічного відновлення та соціальної реінтеграції дитини.

Стаття 3. Кожна дитина (людина віком до 18 років) має право на повний захист від усіх форм сексуальної експлуатації та насильства.

- Женевська Декларація прав дитини містить п'ять основних програмних пунктів:
 - Дитині повинні надаватися всі засоби, потрібні для її нормального матеріального і духовного розвитку.
 - Дитина повинна мати дитинство і захист від усіх форм експлуатації.
- Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства*

Національна «гаряча лінія» з питань насильства та захисту прав дітей: 8 800 500 33 50.

V. Фізкультхвилинка

Руки сонцю підставляйте,
З сонцем в піжмурки пограйте.
До вподоби нам ця гра.
Любить сонце дітвора.
Один, два — рада сонечку трава.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Календар знаменних дат

1 червня — Міжнародний день захисту дітей

Міжнародний день захисту дітей був заснований у листопаді 1949 року у столиці Франції місті Парижі рішенням конгресу Міжнародної демократичної федерації жінок. Вперше «Міжнародний день захисту дітей» відзначався 1950-го року.

Крім цього дня дітям присвячені «Всесвітній день дитини» (20 листопада) і «День захисту дітей Африки» (16 червня).

В Україні цей день відзначають із 1998 року. Конвенцією чітко визначено, що дитина має право на захист від фізичного та психічного насильства. Дитяча праця була і залишається серйозною проблемою у світі. За даними Міжнародної організації праці, у світі працює понад 256 мільйонів дітей віком від 5 до 14 років. Не останнє місце в цій статистиці посідає й Україна. Подолання цих проблем вимагає активізації зусиль соціальних служб та суспільства на всіх рівнях.

Міжнародна демократична федерація жінок проголосила 1 червня днем боротьби за мир, проти експлуатації дитячої праці, за охорону здоров'я дітей, демократизацію їхнього виховання та навчання. Цей день — це не тільки веселе свято для дітей, а й нагадування суспільству про потребу дотримання прав дитини для формування гармонійної особистості.

2. Читання вірша «Я маю право»

Я маю право жити на землі,
Творити, дихати, учитись,
Примножувать багатства всі її,
Своєю Україною гордитись.
Боротися за неї і за честь стоять.
Безкрайнії поля її любити.
І щовесни журавликів із вірою зустріти.
На золотаве сонце в небесах,
Що щедро Україну зігриває.
На соловейка спів в гаях.
І на любов батьків безмежну і безкраю.

VII. Підсумок уроку

1. Вправа «Побажання»

Дітям пропонують заплющити очі й подумати про те, що вони хотіли б сказати чи побажати усім присутнім. Через 1 хв діти розплющують очі та діляться своїми думками.

2. Підбиття підсумків вправи «Очікування»

— Чи справдилися ваші очікування на початку уроку?

УРОК 18

Тема. Оповідання С. Гавриша «Мандрівник»

Мета: розвивати в учнів загальні прийоми розумової діяльності; формувати навички мовленнєвої діяльності; виховувати почуття особистої гідності, уміння поважати правові закони.

Обладнання: оповідання С. Гавриша «Мандрівник»; ілюстративний матеріал до тексту; карта світу; карта України.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Дитина — пора веселкова й крилата,
Де музика ніжно звучить.
На світло і казку, на барви багата
Тут хочеться жити і жити.

II. Повторення вивченого матеріалу

— З якою книгою С. Гавриша ви ознайомилися на попередніх уроках?

- Про що йдеться у цій книзі?
- В історичному минулому яких країн ми побували?
- Яка історія вас вразила найбільше? Чому?
- Які випробування випали на долю дітей зі Скіфії?
- А Петрика та Оксани з України?
- Що ви дізналися про тяжку дитячу роботу у давні часи?

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні на уроці ми ознайомимось з оповіданням С. Гавриша «Мандрівник».

IV. Робота над новим матеріалом

1. Бесіда. Робота за картами світу та України

— Про що нам повідомляє назва оповідання? Хто такі мандрівники?

— Чи мандрували ви до інших країн?

— Які міста нашої України ви відвідували? (Обговорення відповідей.)

2. Читання оповідання

— Яка основна думка оповідання? У якій країні жив головний герой?

3. Робота над текстом з елементами вибіркового читання

— Що нового ви дізналися про працю дітей?

— У яких умовах жила сім'я Захарки? Зачитайте з тексту.

— Чи розповідають вам батьки про життя ваших дідуся та бабусі?

— Що Захарко знав про життя своїх пращурів? Хто йому розповідав? Знайдіть у тексті.

V. Фізкультхвилинка

Всі вдихніть на повні груди,
Потягніться догори. (*Вдох*)
Хай з вас вийдуть добрі люди,
Раз, два, три, раз, два, три. (*Видих*)
(Повторити двічі-тричі)

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Бесіда за змістом прочитаного

— Як хлопчик втратив батьків?

— Скільки років виповнилося Захаркові, коли він почав працювати на заводі?

— Що ви можете сказати про оплату роботи хлопчика та батька?

— Яким був робочий день хлопчика?

2. Гра «Казкова мандрівка»

— У яких казках ідеться про важку дитячу працю? (*«Попелюшка»*, *«Крихітка-Хаврошечка»*)

— Яку важку роботу виконували дівчата в казках?

— Чи завдавала шкоди ця робота дітям?

— Чому дорослі у казках так ставилися до дівчат?

— Хто допоміг дівчаткам і визволив їх від важкої праці?

3. Висновок

— У справжньому житті дітей, які змушені працювати, повинні захищати держава та державні Закони. Держава повинна бути зацікавленою у допомозі дітям.

— Чому держава забороняє примусово залучати дітей до фізичної праці? (*Відповіді дітей.*)

— Той, хто примушує дітей працювати, порушує їх право на відпочинок, освіту, розвиток здібностей. Якщо хлопчик чи дівчинка будуть працювати тривалий час, вони не зможуть займатися спортом, ходити до школи та вільно спілкуватися. З таких дітей виростуть хворі, засмучені, неосвічені дорослі, які не будуть корисними громадянами своєї держави.

VII. Підсумок уроку

— З яким оповіданням С. Гавриша ми ознайомилися на уроці?

— Як ви вважаєте, чому оповідання було названо «Мандрівник»?

— Доведіть, що хлопчик не був захищений від експлуатації.

— Як захищають право дитини на працю Конвенція про права дитини, Закон України «Про охорону дитинства»?

— У яких казках дитину примушували працювати?

— Намалюйте до нього ілюстрацію.

УРОК 19

Тема. Я і моя сім'я

Мета: розширювати уявлення учнів про сім'ю, її склад; розвивати вміння піклуватися про членів сім'ї; виховувати любов і повагу до членів родини, внутрішню потребу у збереженні сім'ї.

Обладнання: вірші про сім'ю; малюнки дітей «Моя родина»; речення та прислів'я про добро.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Як добре жити в добрім світі!
Сонце сміється в ясній блакиті.
Люди веселі, мамо і тато,
Вдома і в школі друзів багато!

II. Повторення вивченого матеріалу

1. Гра «Продовж прислів'я»

Добро робити ніколи не...

Хто людям добра бажає, той собі...

Злий плаче від заздрощів, а добрий — від...

Підказка: радості має, радощів, пізно.

— Як ви гадаєте, чому потрібно творити добро?

— Навіщо нам слід робити добрі вчинки?

— Як ви вважаєте, для радості в житті достатньо тільки ігор і розваг?

2. Вправа «Закінчи речення»

Коли робиш добро, це приносить тобі та іншим...

Найкращі речі роблять люди...

III. Актуалізація опорних знань

— З яким оповіданням С. Гавриша ми ознайомились на попередніх уроках?

— На кого пан поміняв Малого Миронка — героя оповідання «Собаче життя»? (*На цуценя*)

— З ким мандрував Василько — герой оповідання «Козак Василь»? (*З Кобзарем*)

IV. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми знову поговоримо про сім'ю, про її роль у житті дитини.

V. Робота над вивченням нового матеріалу

1. Робота за серією малюнків про сім'ю.

— Розгляньте малюнки (*батько, мати, тощо*).

— Кого на них зображено? Як їх назвати одним словом? (*Моя сім'я, моя родина*)

2. Оповідання учителя

— Дружна родина — це велика підтримка на все життя. Хто з дитинства шанує батьків, дідуся і бабусю, інших родичів, дружить з ними, той усе життя буде віддавати родині тепло, матиме міцну і дружну сім'ю.

3. Розучування вірша Богдана Лайка

Як мене вас не любити,
Рідний батько, нене;
Та ви ж мене згодували
І дбали про мене.
Батько розуму навчає,
Мати приголубить,
Ніхто мене так на світі,
Як вони, не любить.
Дай же, Боже, щоб я виріс,
В школі гарно вчився,
Щоб я батькові і неньці
Добре відплатився.

— Яка основна думка вірша?

— Чому мудрість дідуся та бабусі завжди шанували в українській родині?

— А що ви робите для того, щоб у тебе була міцна, дружна сім'я?

— Розкажіть вірш удома батькам.

► VI. Фізкультхвилинка

Встаньте, діти, посміхніться,
Землі нашій поклоніться.
В різні боки нахиліться,
Веретеном покрутіться.
Раз — присядьте, два — присядьте,
І за парти тихо сядьте.

VII. Закріплення вивченого матеріалу

1. Робота над віршем Н. Чемерис «Що таке сім'я?»

Розкажу вам, друзі, я,
Що таке моя сім'я.
Разом дружно проживаємо
І пісні про це співаємо.
Люба матінко моя —
Як пишаюсь нею я!
В неї руки золотії.
Серцем кожного зігріє.
Тато сильний і завзятий —
Він господар в нашій хаті.
Все майструє, все ладнає,
Бо для всього хист він має.
Дід і бабця — у пошані,
Вони праці ветерани.

Всіх онуків міцно люблять
І як пташенят голублять.
Є у мене ще й брати —
Кращих в світі не знайти.
Ось і вийшло всіх сім «я»
Знайте, це моя сім'я.

2. Розповіді дітей про їх сім'ї

3. Розповідь учителя

— Слово батьків або старших у родині було законом для молодших. Вони ще змалку вчилися дослухатися до них, допомагати їм.

— Що ми любимо і цінуємо з того, що надбали наші батьки, дідуся та бабусі?

— Чого б ми хотіли у них повчитися?

— Чи радо ми допомагаємо, коли тато або мама нас просять про це?

— Слухаємося зразу чи тоді, коли нам повторюють кілька разів?

VIII. Підсумок уроку

— Наші дідуся та бабусі, прадідусі та прабабусі — це коріння великого могутнього дерева, на якому виросла гілочка — це твої батьки, та листочки — ви й ваші брати та сестрички.

З роду в рід життя кладе мости.

Без коріння саду не цвісти,

Без вітрила човен не пливе,

Без коріння гине все живе.

— Яка основна думка вірша?

— Чи висвітлює вірш тему нашого уроку? Обґрунтуйте вашу думку.

Висновок: кожен член великої родини повинен дбати про красу, чесність, порядність своєї родини.

— Намалюймо своє родинне дерево.

— Підготуйтеся до пояснення змісту прислів'я «Яблуко від яблуні недалеко падає».

ПРАВА, ОBOB'ЯЗКИ І ЧЕСНОТИ

УРОК 20

Тема. Дитинство — особливий період життя людини.

Документи, що захищають права дитини

Мета: формувати в учнів уявлення про Україну, усвідомлення своєї приналежності до неї; показати, що дитинство — особливий період життя людини; розвивати емоційне уявлення, зв'язне мовлення; виховувати патріотичні почуття, любов до своєї Батьківщини.

Обладнання: ілюстрований матеріал «Моя Батьківщина»; малянки про дитинство у різні часи.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Вже дзвінок нам дав сигнал:
Працювати час настав!
Тож і ви часу не гайте,
Працювати починайте.

II. Повторення вивченого матеріалу

1. Бесіда

- Яке значення у вашому житті має сім'я?
- Що таке сім'я? *(Це найрідніші люди, які шанують і люблять одне одного.)*
- Діти, а як ви звертаєтеся до мами? *(Матінко, матусенько, ненько, матусю, нене, ненечко)*

2. Гра «Заверши речення»

- Завжди приготує смачну їжу...
- Завжди зберігає мої секрети...
- Завжди допомагає виконувати завдання...
- На мої питання завжди відповідає...
- Чи любите ви батьків?
- Вони піклуються про вас?
- За що вони вас люблять?

3. Робота над віршами

Безслідно в житті не проходить нічого.
І те, що посієш, — до часу зійде.
Якщо ми забудемо додому дорогу,
То й син твій до тебе її не знайде.

Коли зміцнюються крила, щоб літати,
Не забувай про рідних маму й тата.
Ти встигни добре слово їм сказати,
Допоки ми живемо в рідній хаті.

- Яка основна думка віршів?
- Як часто ви говорили добрі слова рідним?
- Що спільного у віршах?

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми поговоримо про особливий період життя кожної людини — дитинство.

IV. Вивчення нового матеріалу

► Бесіда

— Що означає слово *сім'я*? Звернімося до словника.

Сім'я — це група близьких родичів (чоловік, дружина, батьки, діти та інші, що живуть разом).

Повноцінна *сім'я* — це обов'язково родина з дітьми, адже діти — це майбутнє кожної родини, її потрібно захищати!

З усіма дітьми світу, ким би не були їхні батьки, де б вони не жили і у що б вони не вірили, слід поводитися, як з рівними. Вони гідні того, щоб отримати все найкраще з того, що може дати світ. Дитинство необхідно захищати, щоб діти мали змогу рости гідно і вільно. Нехай у них буде ім'я і земля, яку вони можуть назвати своєю.

Ви — частина суспільства, ваша мета: знайти своє місце у суспільстві.

V. Фізкультхвилинка

Ми берізки і кленці,
В нас тоненькі стовбурці.
Ми в стрункі стаємо рядки.
Розправляємо гілки,
Ледь з'явилися з корінців,
Дістаємо до промінців.
Ми стискаємо їх вогонь
В зелені своїх долонь.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Бесіда-міркування

- Хто несе основну відповідальність за розвиток дитини? (*Батьки*)
- На що має право дитина після народження? (*На ім'я*)
- До якого віку вас вважають дітьми? (*До 18 років*)
- У якому віці діти стають повноцінними громадянами? (*18 років*)

— В. О. Сухомлинський писав, що «дитячий світ — особливий. Діти живуть своїм уявленням про добро і зло». Від того, яким буде світ дитинства, залежить і те, яким буде взагалі життя дитини. І від того, як пройшло дитинство, хто вів дитину за руку в дитячі роки залежить, якою людиною стане сьогоднішній малюк.

Ш. О. Амонашвілі через віру в дитину допомагає йому пізнати себе. Відчуває його індивідуальні можливості. Особливе ставлення до Дитини побудоване на повазі до юної душі.

- Учить дитину вдивляться у звичне, і вона побачить несподіване.
- Учить дитину вдивляться у частини, і вона побачить ціле.
- Учить дитину вдивляться у мале, і вона побачить велике.
- Учить дитину вдивляться у негарне, і вона побачить гарне.
- Учить дитину вдивляться у себе, і вона побачить увесь світ.

— Як ви розумієте слова Ш. О. Амонашвілі? (*Обговорення відповідей.*)

2. Робота над віршем

Дитинство — чарівна країна.
Там вперше всі знання і відкриття.
І звідси йде у дивний світ дитина,
В своє прекрасне, світле майбуття.
І ще повинен кожен зрозуміти —
Що сам ти долі власної творець.
Й щодня старатися, трудитись, жити,
Як справжній українець — молодець!

— Як можна радувати рідних щодня?

— Що для цього потрібно робити?

VII. Підсумок уроку

— Чому вважають, що дитинство — особливий період у житті кожної дитини?

— Хто впливає на те, щоб дитина мала певні можливості для того, щоб жити і дорослішати повноцінно?

— Хто несе основну відповідальність за виховання і розвиток дитини? (*Батьки*)

— Як ми повинні вшановувати своїх батьків? Навіщо?

Якщо нам добре, то лунає
І наших мам веселий сміх.
Коли сумуєм — не вщухає
Тривога у серденьках їх.
Усе на світі мами вміють
І дуже люблять нас усіх.
Про наше щастя вони мріють.
Маму не слухатися — гріх!

П. Романенко

— Намалюйте свою радісну та щасливу маму.

УРОК 21

Тема. Дитинство — особливий період життя людини.

Документи, що захищають права дитини

Мета: формувати в учнів свідоме ставлення щодо важливості й значення документів, що захищають права дитини; розвивати уявлення про державні органи захисту дитини; виховати пошану до державних правил, установ.

Обладнання: Конвенція про права дитини; Конституція України; правові джерела; малюнки про життя дітей світу.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Ось і знову дзвінок лунає,
Мелодійно і срібно звучить.
Він до класу дітей закликає,
Щоб успішно вас знову учить.

II. Повторення вивченого матеріалу

1. Робота над прислів'ям

Мудрим ніхто не народився, а навчився.

— Як ви розумієте це прислів'я?

— Хто навчає дитину з дня її народження?

— Що ви можете згадати про своє дитинство?

— А про що мрієте у майбутньому?

2. Робота над віршем

Я — дитина українська,
Вкраїнського роду.
Українці — то є назва
Славного народу.

— Що ви можете розповісти про славетний український народ?

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми знову поговоримо про дитинство — особливий період життя людини. Пригадаємо документи, що захищають права дитини.

IV. Вивчення нового матеріалу

1. Вступна бесіда. Робота за «Правовою скринькою»

— Так, ми народилися на славіній українській землі, у вільній, незалежній державі, у якій особливу увагу приділяють захисту прав дитини.

— А чому саме цій проблемі приділяють особливу увагу?

Сучасна суспільна та юридична думка базується на тому, що дитина повинна виховуватися у сім'ї, й ніщо не може замінити її дитини. Про це зазначено в правових документах, зокрема:

Конституція України — статті 37 та 51;

Сімейний кодекс України — статті 5, 7, 150;

Закон України «Про охорону дитинства» — стаття 10.

2. Робота в групах. Аналіз ситуацій

— Проаналізуйте ситуації та зазначте, чи є порушення прав дитини. Якщо так, то які можливі варіанти розв'язання ситуацій.

1-ша група. Батьки 10-річного Андрія постійно пиячать. Удома часто трапляються бійки. Щоб забезпечити себе, Андрій повинен вечорами йти з дому, тому хлопчик не завжди виконує домашнє завдання, що позначається на результатах його навчання.

2-га група. Батьки 8-річної Оленки ніде не працюють. Вони примушують дівчинку жебрати. Олена часто не відвідує школи, зароблені гроші батьки витрачають на придбання спиртних напоїв.

3-тя група. Батько 12-річного Олега має власну авторемонтну майстерню. Він примушує сина працювати в цій майстерні навіть у той час, коли хлопець повинен бути у школі. Батько аргументує тим, що хлопець має допомагати сім'ї та отримати професію авторемонтника.

Обговорення ситуацій, знаходження їх розв'язання.

V. Фізкультхвилинка

Я сьогодні — паровоз,
Ви — вагони.
Ми влаштуємо залізничні перегони.
Всі шикуюсь за мною у рядок.
Йдуть на колії вагони
Із діток. (*Ходьба*)
Молоточки взяли дружно
Всі до рук.
Перевірили колеса.
Стук-стук-стук. (*Руки руками*)

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Бесіда про права дитини у світі. Розглядання малюнків про життя дітей світу

— Що таке право дитини?

— Права дитини — це певні можливості, що потрібні дітям для того, щоб жити та дорослішати. Діти мають особливе право — право на піклування та допомогу з боку держави. Але, на жаль, життя, здоров'я, навчання, щастя дітей усього світу недостатньо захищені. Так, 250 мільйонів дітей живуть за рахунок важкої праці, жебрацтва, пограбувань. 30 мільйонів у світі не можуть навчатися. Щороку від хвороб вмирає 5 мільйонів дітей, поширюється торгівля

дітьми. Використовують дітей, від яких відмовляються батьки, для пересадки органів.

В Україні з'явився новий тип дітей — це «діти вулиці».

2. Робота над віршем «Право жити»

Ти на світ з'явився — хтось про це подбав.
Бог змилосердився — й в тебе є чимало прав.
Ці права потрібно знати, щоб дитину захищати.
Нагодувати й обігріти — ось і все, що хочуть діти!
Мають право діти на любов і піклування,
А також на освіту і повноцінне харчування.
Усі права записані, їх кожен має знати.
Бо діти — це майбутнє, їх треба поважати!
Відкрити свій талант, творити і радіти.
Об'єднуйтесь, діти, з дітьми усіх країн:
Чорні, жовті, білі — всі рівні, без відмін.
Знуцання і насильства карається законом.
І звати цей закон — Конвенція ООН.

— Що таке Конвенція ООН? (*ООН — Організація Об'єднаних Націй ухвалила Конвенцію ООН про права дитини 1989 року.*)

3. Бесіда про сім'ю, яка охороняє права дитини у суспільстві

— Пригадайте слова В. Сухомлинського про сім'ю: «Сім'я — це джерело, водами якого живиться повноводна ріка нашої держави».

— Розкажіть напам'ять вірш В. Рибальченко.

Сім'я — це слово дороге.
У слові цим тепло і ласка.
Нехай же уряд захистить
Дитяче і сімейне щастя!
Сім'я — це родина,
У родині дитина.
А для України —
Сім'я головне!

VII. Підсумок уроку

1. Гра «Продовж речення»

- Конституція — це...
 - Конвенція ООН — це...
 - Права дитини — це...
 - Документи, що захищають права дитини, — це...
- Про що ми сьогодні говорили на уроці?

2. Розучування вірша

Хоч ми малі ще школярі,
Та в нас закон є і права.
І ми навік запам'ятаємо
З Декларації слова:
«Всі діти вільні і всі рівні,
І треба всім нам дружно жити».
То ж ми ще змалечку вчимося
Всіх поважати і любити.

УРОК 22

Тема. Оповідання С. Гавриша «Чесноти лицаря ХХІ століття» (І частина)

Мета: продовжити ознайомлення учнів з творами С. Гавриша; формувати навички зв'язного мовлення, поняття правової відповідальності; виховувати бажання учнів дотримуватися правил правової відповідальності.

Обладнання: книга С. Гавриша; правові документи.

Хід уроку

І. Організаційний момент

Дітям всім потрібно всюди
Вчить уроки, чемним бути!
Книжки читати не забувати
І усім про те казати.
Нема краще друзів, діти,
Тих, хто поруч, їм радіти!

ІІ. Повторення вивченого матеріалу

- Хто живе поруч із вами?
- Кого ми повинні поважати і любити? За що?
- З яким оповіданням С. Гавриша ми ознайомилися на попередніх уроках?
- Які права малого Захарки порушували в оповідання «Мандрівник»?
- Як склалася доля Захарки після смерті батьків?
- Доведіть, що хлопчика експлуатували.
- Чи знають сучасні діти свої права?
- З яких джерел можна отримати інформацію про свої права?
- Чи доводилося вам звертатися за допомогою при порушенні ваших прав? До кого ви зверталися?

ІІІ. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні на уроці ми продовжимо ознайомлення з правами дітей у книзі С. Гавриша «Маленькі історії про великі істини».

ІV. Вивчення нового матеріалу

1. Вступна бесіда

- Чи сподобалася вам мандрівка різними епохами?
- Як дорослі раніше ставилися до дітей?

2. Словникова робота

Кроманьйонці — це первісні люди, які жили на Землі десятки тисяч років тому.

Дитинство — час від народження до повної зрілості, зрілості соціальної, тобто до того часу, коли людина стає самостійним і повноцінним членом суспільства.

Принципи — основні переконання, прояви, яких слід дотримувати в поведінці.

Закон — це принципи і положення, що обов'язково необхідно виконувати.

3. Читання оповідання «Чесноти лицаря ХХІ століття» (І частина)

Проблемне питання. Про які найвищі цінності життя йдеться в оповіданні «Чесноти лицаря ХХІ століття»?

V. Фізкультхвилинка

День, як пісенька весела,
Облетів міста і села,
В кожен двір і кожен дім
Світом виповнив своїм. (*Рухи руками.*)
Приголубив хліб у полі,
Осіяв дуби, тополі,
І степи, й шляхи довкола —
Щоб ішли малята в школу. (*Рухи ногами, тулубом.*)

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Бесіда за змістом прочитаного з елементами вибіркового читання — В оповіданні «Чесноти лицаря ХХІ століття» автор подає своєрідний аналіз найважливіших статей Конвенції про права дитини та Закону України «Про охорону дитинства». Автор С. Гавриш допомагає дітям зрозуміти розказане в шістнадцяти розповідях, порівняти, як жили люди колись і які права вони мають зараз, і чи завжди považають права дітей.

— Від чого залежить тривалість дитинства?

— У якому місті було ухвалено Декларацію прав дитини?

— Яким є основне завдання Закону України «Про охорону дитинства»?

— Що в ньому записано про права дитини?

2. Гра «Установи послідовність»

Місто Женева, Конвенція про права дитини, Декларація прав дитини, 1924 рік, Нью-Йорк, Україна, Конституція, 1991 рік.

3. Робота за статтями Закону «Про охорону дитинства»

— Знайдіть у тексті, що зазначено в статтях Закону «Про охорону дитинства».

Стаття 1. Дитина потребує особливої охорони і піклування як до, так і після народження.

Стаття 2. Держава робить усе можливе для захисту прав і законних інтересів дитини в Україні.

Стаття 8. Закон наголошує, що за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини, відповідають батьки.

Стаття 13. Держава надає батькам соціальну допомогу для створення належних матеріальних умов.

Стаття 21. Для дітей, молодших 16 років, тривалість робочого часу обмежується відповідно до їхніх потреб і професійної підготовки.

Стаття 35. Особи, винні у порушенні вимог законодавства, несуть відповідальність відповідно до законів України.

VII. Підсумок уроку

- У яку епоху дітям жилося найважче і чому?
- Які правові документи захищають сучасну дитину?
- Як ви розумієте їх сутність?
- Як держава допомагає малозабезпеченим сім'ям?

УРОК 23

Тема. Права дитини на здобуття інформації про свої права

Мета: формувати основи правових знань учнів; ознайомити з правами дитини на здобуття інформації про свої права; виховувати переконання про важливість сумлінного ставлення до своїх прав та обов'язків.

Обладнання: Конвенція про права дитини; Закон України «Про освіту»; музичне та віршоване оформлення за темою.

Хід уроку

I. Організаційний момент

День, як пісенька весела,
Облетів міста і села.
Кожен учень, кожен клас,
Розпочав урок для вас!

II. Повторення вивченого матеріалу

- Назвіть документи, що захищають ваші права. (*Конституція України, Конвенція про права дитини, програму «Діти України»*)
- Як назву має вищий законодавчий орган України? (*Верховна Рада України*)

III. Актуалізація опорних знань

» Правовий турнір

1. До якого віку вас вважають дітьми? (*До 18 років*)
2. 1959 рік, місто Женева — було ухвалено документ про права дитини. Як він називається? (*Декларація*)

3. 1989 року ухвалено новий документ. Який? (*Декларація про права дитини*)
— Що містить цей документ? (*Положення*)
4. У квітні 2001 року Україна ухвалила Закон «Про охорону дитинства». Назвіть основне завдання цього Закону. (*Захист прав дитини*)
5. Основну відповідальність за виховання дитини, за створення умов для її всебічного розвитку несуть... Хто? (*Батьки*)
6. Кожна дитина після народження має право на що? (*На ім'я*)
Підбиття підсумків турніру.

IV. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми спробуємо з'ясувати, де дитина може отримати інформацію про свої права.

V. Вивчення нового матеріалу

► Повідомлення вчителя

— Кожна дитина має право на отримання інформації про свої права. Повага до людей, знання своїх прав, своєї цінності вимагає отримання інформації про свої права. Отже, кожна дитина має право на гідне ставлення до своєї особистості. Кожна дитина — особистість, тому вона має право на особисте життя. Хлопчики та дівчатка можуть обирати собі друзів, ніхто не має права їм наказувати, з ким дружити, а з ким не дружити, яку музику слухати. Звісно, це не означає, що батькам може бути однаково, з ким ви спілкуєтеся, де буваєте, як одягаєтеся. Вони можуть порадити вам, переконати, пояснити, що їм не подобається у вашій поведінці. Але ніхто не має права втручатися та переробляти життя людини. Інколи це призводить до великого лиха. Тому ми повинні дослухатися до порад своїх батьків, які бажають нам кращого.

VI. Фізкультхвилинка

Хмарка сонечко закрила,
Слізки срібні уронила,
Ми ті слізки пошукаємо,
У травичці позбираємо.
Пострибаємо, як зайчата,
Політаємо, як пташенята,
Потанцюємо ще трішки,
Щоб спочили ручки, ніжки.

VII. Продовження роботи над новою темою

» Гра «Так чи ні?». Азбука безпеки

- Не сідай до машини з незнайомцями, чи з тими, з ким маєш погані стосунки. Так чи ні?
 - Не наближайся до незнайомця, навіть, якщо тебе кличе. Так чи ні?
 - Ніколи не кажи, що ти один удома. Кажи, що мама і тато не можуть підійти до телефону, тому зателефонують пізніше. Так чи ні?
 - Вільно заходь у дім до незнайомців. Так чи ні?
 - Завжди бери солодощі від незнайомців. Так чи ні?
 - У класі можна брати речі в однокласників без дозволу. Так чи ні?
- Обговорення результатів гри.

VIII. Закріплення вивченого матеріалу

» Складання звернення дітей до дорослих про свої права та обов'язки

Ми, діти світу, ким би не були наші батьки, де б ми не жили і в що б ми не вірили, вимагаємо: поведіться з нами, як з рівними. Ми гідні того, щоб отримувати все найкраще з того, що може дати світ.

- Нехай у нас буде любляча сім'я.
- Забезпечте нас їжею.
- Доглядайте нас, коли ми захворіємо.
- Добре навчайте нас.
- Захистіть нас від жорстокості й від тих, хто з нами погано поводить.
- Ростіть нас в умовах свободи та любові.

IX. Підсумок уроку

- З яких джерел ви здобуваєте інформацію про свої права?
- Хто є першим помічником здобуття інформації про права дитини?
- Чи вдячні ви своїм батькам за ваше виховання у сім'ї?
- Як ви їм допомагаєте у виконанні своїх прав?

УРОК 24

Тема. Оповідання С. Гавриша «Чесноти лицаря XXI століття» (II частина).

Мета: продовжити роботу над оповіданням; учити порівнювати, аналізувати, робити висновки; виховувати повагу до правових Законів України та Законів інших країн.

Обладнання: оповідання С. Гавриша; правові документи за темою; малюнки до оповідання; правові знаки.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Я свою школу поважаю.
Вранці друзів зустрічаю,
Поспішаю на урок,
Бо дзвенить уже дзвінок.

II. Актуалізація опорних знань

— З яким оповіданням С. Гавриша ми ознайомилися на попередньому уроці?

— Якою є основна думка оповідання «Чесноти лицаря XXI століття»?

— Про що автор хотів повідомити читача в першу чергу?

— Кому так важливо усвідомити найважливіші цінності людського життя та дотримувати загальнолюдських цінностей?

— За порушення яких прав дитини винних притягають до відповідальності?

— Діти, хто захищає права дитини, піклується про всіх? (*Держава*)

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми продовжимо ознайомлення з оповіданнями С. Гавриша, закріпимо знання про права дитини.

IV. Вивчення нового матеріалу

1. Вступне слово вчителя

— *Держава* — це люди, які в ній живуть; це закони, які ці люди ухвалюють і виконують; це справи, які ці люди роблять; це ти і я.

2. Читання оповідання (II частина)

— Які статті Конвенції про права дитини розкрито у цій частині оповідання?

3. Опрацювання статей з оповідання

Стаття 6 — право кожної дитини на життя з моменту її народження гарантує їй право на охорону здоров'я, кваліфіковану медичну допомогу, сприяє створенню умов для здорового розвитку дитини.

— У якому документі України записано це право дитини? (*Конвенція про права дитини*)

— Коли Україна приєдналася до Конвенції про права дитини? (1991 року, як стала демократичною, незалежною та суверенною державою.)

Стаття 7 — дитина стає справжнім громадянином, а на підтвердження цього отримує свідоцтво про народження.

Стаття 9 — якщо виникне потреба, дитину можуть заслухати в суді.

Стаття 10 — держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства.

Стаття 11 — батьки несуть відповідальність за виховання та розвиток дитини.

Стаття 14 — коли батьки жорстоко поведуться з дитиною, не піклуються про неї, суд може змусити їх проживати окремо від дитини.

Стаття 15 — порядок участі у вихованні та спілкуванні визначають державні органи.

Стаття 24 — влаштовують дітей у притулок або розшуковують їхні сім'ї, передають до дитячих притулків, інтернатів.

Стаття 25 — діти, які тимчасово або назавжди втратили своє сімейне оточення і залишилися без батьківського піклування, мають право на особистий захист та допомогу держави.

2. Робота над текстом оповідання

— Про які права дитини йдеться у цій частині оповідання?

V. Фізкультхвилинка

Вітер віє нам в лице,
Захиталось деревце.
Вітер тихше, тихше, тихше.
Деревце все вище, вище.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Бесіда за змістом прочитаного з елементами вибіркового читання

— Як ви розумієте названі права? Зачитайте з тексту.

— Як ви розумієте право на користування інформацією?

— А як дитина може отримати інформацію, яка її цікавить? (*З книжок, журналів, газет, програм радіо та телебачення; на уроках у школі, від людей, які розуміються в певному питанні, з інтернету*)

— Дійсно, шляхів отримання правової інформації безліч — обирай найкращий!

3. Гра «Склади речення»

— Складіть речення про права дитини за правовими знаками за темою «Я знаю свої права!».

(Право на медичну допомогу, на повноцінне харчування, на любов та турботу батьків, на освіту, на відпочинок та дозвілля, на інформацію, на вільне спілкування)

VII. Підсумок уроку

— Про які права дитини йдеться у другій частині оповідання?

- Право на життя, на індивідуальність;
- право на власні погляди і думки;
- право на отримання інформації;
- право на особливий захист і допомогу держави;
- право на свободу, особисту недоторканість і захист гідності.

— Напишіть твір про захист прав дитини.

УРОК 25

Тема. Як отримати правову допомогу

Мета: сприяти залученню учнів до поширення інформації про права дитини; ознайомити з питанням соціально-правового захисту дітей; розвивати увагу, пам'ять, уміння висловлювати свої думки; виховувати відповідальність, взаємовиручку.

Обладнання: правові документи; ілюстративний матеріал за темою «Моя Батьківщина — Україна»; тексти правової тематики.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Школа — це нелічені книжки,
Задачі і постійні запитання,
Уроків кольорові пелюстки,
Твоє і однокласників навчання.

II. Повторення вивченого матеріалу

— З яким оповіданням С. Гавриша ми ознайомилися на попередньому уроці?

— Чому виникла потреба у створенні Закону України «Про попередження насильства у сім'ї»?

— Про яких героїв із розглянутих раніше історій згадає автор, щоб довести можливість прав дитини?

— Як ви розумієте право на користування інформацією?

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні на уроці ми знову будемо говорити про отримання правової допомоги за потреби, пригадаємо, до кого та куди можна звернутися.

IV. Робота над новим матеріалом

► Робота над віршами про рідний край, права дитини

Красивий, щедрий рідний край,
І мова наша — солов'їна,
Люби, шануй, оберігай
Наш край, що зветься... (Україна)!

— Якими словами названо нашу країну?

— Які ще слова ви можете дібрати, щоб охарактеризувати нашу рідну Вітчизну?

— Україна — це наш рідний край. Великий, гарний, мальовничий. Потрібно йти два з половиною місяці без зупинку, щоб здолати цей простір із заходу на схід.

— Яка мова є державною? Де про це зазначено? (Стаття 10 Конституції України)

— Як називають Конституцію? (Основний Закон держави)

— В Основному Законі записані правила, що встановлені державою і називаються *нормами права*.

У суспільстві право, мораль —
Основа поведінки.
Держава й совість у житті,
Нам ставлять всім «оцінки».

— А які правила нам необхідно виконувати та як?

— Як нам отримувати правову допомогу, щоб жити за правилами?

— Навіщо в житті потрібні правила?

— У яких документах вони записані?

Декларація — це просто оголошення всіх прав.

Є права й в дітей, звичайно,
Треба, щоб усяк їх знав.
Знайте, що усі ви рівні
Від народження в правах.
І людина — змалку вільна,
Наче в небі синій птах.
Знайте, змалечку всіх діток
Треба вчить, оберігать.
І ніхто у цілім світі
Їх не сміє ображати.

Треба дітям всього світу
Не свариться, а дружити.
І по правилах хороших,
По закону треба жити.

- Хто захищає ваші права? (*Держава, родина*)
- До кого слід звертатися, якщо права дитини порушено? (*До вчителя, старших друзів, міліції, соціальних служб*)

V. Фізкультхвилинка-гра «Світлофор»

Червоний — присісти біля парти.

Жовтий — плескати у долоні.

Зелений — тупотіти ногами.

(Учитель називає кольори світлофора в різному порядку, а учні на певний колір виконують дії.)

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Гра «Розсипанка»

— У реченні «розсипалися» слова. Спробуйте їх з'єднати — і ви дізнаєтеся про права, що допомагають дитині.

Усі діти можуть отримати інформацію про свої права

(Усі діти можуть отримати інформацію про свої права.)

— Як ви розумієте це право?

2. Ознайомлення з «Абеткою прав дитини»

— Намалюйте одне з прав дитини.

3. Оформлення абетки на дошці

VII. Підсумок уроку

Будьте всі щасливі, діти!

З усмішкою в світ ідіть!

Хай вам щиро сонце світить!

Всі здоровими ростіть!

І на згадку про урок,

Щоб не забували ми обов'язки свої

Та права пам'ятали.

Це все записано в Законах, в Конституції у нас,

Бо держава Україна завжди піклується про ВАС!

- Що найбільше сподобалося на уроці?
- Назвіть джерела отримання правової допомоги. (*Книги, телебачення, комп'ютер, газети та журнали*)

УРОК 26

Тема. Загальнолюдські цінності

Мета: формувати в учнів поняття про загальнолюдські цінності; розвивати спостережливість, зв'язне мовлення; виховувати поважне ставлення до власної особистості.

Обладнання: плакати з добірки «Добрі вчинки»; твори за цією темою.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Ось і знов дзвінок лунає,
Мелодійно і срібно звучить.
Він до класу дітей закликає,
Щоб успішно і добре всіх вчить.

II. Актуалізація опорних знань

1. Бесіда

— Як ви гадаєте, коли і як наші пращури дійшли розуміння того, що права людини слід захищати? (*Відповіді учнів.*)

— Що таке Декларація?

— Які права ви запам'ятали з «Абетки прав дитини»? (*Учні називають права дитини.*)

2. Робота над віршем

Вам часто хочеться робити,
Що вимагають правила життя?
Ні, краще буде відпочити,
Піти в кіно чи гол забити!
А тепер собі на мить
Що скажу я — уявіть!

— Що, на вашу думку, належить до загальнолюдських цінностей?

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні на уроці ми знайдемо відповідь на це запитання.

IV. Робота над темою уроку

1. Словникова робота

Загальнолюдські цінності — моральні норми, що є спільними для різних народів та культур і які втілено в найкращих людських рисах та взаєминах, зокрема добро і краса.

2. Гра «У всесвіті Добра»

— Зрозуміти вам це допоможе гра.

Учні об'єднуються у 3 команди.

1-ша команда подорожує до планети «Батьки та діти»;

2-га команда — до планети «Милосердя»;

3-тя команда — до планети «Ввічливість».

Завдання: прочитавши тексти, охарактеризуйте героя, намалуйте його портрет, обміняйтеся з однокласниками враженнями, зробіть висновки про сутність загальнолюдських цінностей.

Читання текстів (*див. додаток*).

V. Фізкультхвилинка

Станьмо струнко! Руки в боки!
Пострибаємо, як сороки,
Як сороки-білобоки!
Стрибу-стрибу! Скоки-скоки!
А тепер, як жабенята,
Хочемо трохи пострибати.
Ква-ква-ква! Ква-ква-ква!
Щоб спочила голова.

VI. Продовження роботи над темою уроку

► Обговорення текстів, роздуми учнів, висновки

Висновки: загальнолюдські цінності між людьми можна порівняти з годинником. Коли маятник надає руху великому коліщатку, що, повільно обертаючись, змушує рухатися дрібніші, до яких прикріпленні стрілки. Маятник — це прописи моралі, а коліщатка — розум і серце.

Пробуджені мораллю, вони спонукають когось із нас оцінювати вчинки та слова, схвалювати або засуджувати їх. На нашу поведінку мораль впливає через норми (правила, приписи) та цінності, які ми сприймаємо як взірці.

Саме тому загальнолюдські цінності спонукають кожного з нас обирати між добром і злом, самому оцінювати свої вчинки. На сторожі цих учинків завжди совість.

VII. Закріплення вивченого матеріалу

1. Подорож «казковою стежкою»

— Які цінності називають загальнолюдськими? Наведіть кілька прикладів.

— На прикладі будь-якої відомої української казки поясніть, які традиції українського народу бережуть моральні цінності суспільства? (*Людяність, чесність, повага до батьків, працелюбність, справедливість*)

— Як це впливає на вашу поведінку?

— Які висновки ви робите з казок?

2. Гра «Продовж речення»

- Батьківська любов є загальнолюдською цінністю, адже...
- Милосердя є загальнолюдською цінністю, тому що...
- Уміння пробачати є загальнолюдською цінністю, адже...

3. Робота над прислів'ями

Батькова та материна любов із морського дна рятує. (*Українське прислів'я*)

Добром за добро відплачує кожен, добром за зло — тільки справжня людина. (*Татарське прислів'я*)

4. Хвилинка творчості

— Напишіть твір-роздум-повчання, спираючись на одне обра-
не вами прислів'я.

VIII. Підсумок уроку

— Які загальнолюдські цінності ви запам'ятали?

Додаток

1-ша група. Текст «Батьки і діти»

Коли моя бабуся вирушала провідати свою маму, вона відводи-
ла на це три дні. Один день ішов, щоб доїхати туди на бричці, запря-
женій кіньми, ще один — аби розповісти і послухати останні нови-
ни, посидівши трохи в кухні, а трохи — у саду, і третій день — на
дорогу назад.

Коли моя мати їздила до своєї мами, то їй потрібно було два дні.
Вона добиралася потягом і, якщо їй пощастило з пересадками, при-
їжджала того ж самого дня під вечір. Мама розповідала бабусі останні
вісті, вислуховувала новини навзаєм і наступного дня від'їжджала.

Мені, щоб провідати мою маму, потрібно лише півгодини. Я при-
їжджаю машиною, затримуюсь у неї десять хвилин і поспішаю на-
зад, бо діти нудяться, а я завжди не встигаю зробити покупки у су-
пермаркеті.

— Скільки ж часу потрібно буде моїй доньці, щоб відвідати мене?

2-га група. Текст «Милосердя» («Скорпіон»)

Один монах сидів на березі річки розмірковуючи. Коли розплю-
щив очі, помітив скорпіона, який упав у воду і відчайдушно бор-
сався, намагаючись зо всіх сил втриматися на поверхні води та вря-
туватися. Сповнений відчуття, монах занурив руку у воду. Зловив
скорпіона і випустив його на берег. Скорпіон у відповідь несподіва-
но боляче вжалив свого добродія. Монах повернувся до своїх розду-
мів, але, коли невдовзі розплющив очі, то побачив, що скорпіон зно-
ву звалився у воду.

Витягнув його вдруге монах. Але і цього разу скорпіон укусив
свого рятівника, та так, що той аж скрикнув від болю.

І втретє сталося так само. У монаха від болю на очі навернулися
сльози. Селянин, що спостерігав за цим, вигукнув:

— Чого ти вперто допомагаєш цьому нікчемному створінню, яке замість подяки завдає тобі страждання?

— Ми обидва підкоряємося голосу нашої природи, — відповів монах. — Скорпіон створений, аби жаліти, а я — щоб виявляти милосердя.

3-тя група. «Ввічливість»

Одного разу до старого мудреця прийшов у науку юнак.

— Навіщо тобі моя мудрість? — спитав старий.

— Хочу стати непереможним, — відповів юнак.

— Для цього не треба вчитися. Достатньо бути ввічливим, доброзичливим, уважним. Ввічливість та доброзичливість допоможуть тобі заслужити повагу в інших. Уважність дасть змогу помічати дрібниці й уникати суперечок та конфліктів. А це й зробить тебе непереможним.

— Чому?

— Тому, що тобі не буде з ким змагатися, ти не матимеш ворогів.

УРОК 27

Тема. Дотримання прав і норм життя

Мета: формувати в учнів стійкі знання про основи правових законів; сприяти розвитку вміння керуватися нормами життя, орієнтуватися на моральні цінності; виховувати почуття необхідності дотримання моральних цінностей суспільства.

Обладнання: таблиця «Шкільна дисципліна»; прислів'я.

Хід уроку

I. Організаційний момент

На землі великій є одна країна.
Гарна, неповторна, красна, як калина.
І живуть тут люди, добрі, працьовиті.
І скажу по правді, ще й талановиті,
Землю засівають і пісні співають,
На бандурах грають і вірші складають.

II. Актуалізація опорних знань

1. Фронтальне опитування

— У якій країні ми живемо?

— Хто захищає твої права?

— Які цінності називають загальнолюдськими? Наведіть приклади.

— Поясніть на прикладі, як загальнолюдські цінності впливають на вашу поведінку.

2. Робота за твором «Ліхтар для сліпого»

З давніх часів у Японії користувалися ліхтарями з бамбуку й паперу зі свічками всередині. Якось сліпому, що гостював у друга, запропонували такий ліхтар.

— Він мені ні до чого, — відповів той, — адже світло й темрява для мене однакова.

— Я знаю, що тобі він не потрібен, щоб освітлювати шлях, — мовив друг.

— Проте, якщо ти йтимеш без ліхтарика, хтось інший може на тебе наштовхнутися. Тому бери.

Потурбувавшись про інших, ти потурбуєшся про себе.

— Ми бачимо, що моральні норми і загальнолюдські цінності є спільними для різних народів і культур, у них вкладено найкращі людські риси.

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні на уроці ми поговоримо про те, як ми дотримуємо норм життя та своїх прав.

IV. Вивчення нового матеріалу

1. Вступна бесіда

— З перших днів існування людського суспільства батьки опікувалися дітьми, передавали їм свій досвід, допомагали обирати їм правильний життєвий шлях, знаходити гідне місце в житті.

— Пригадайте народні прислів'я, у яких йдеться про відносини батьків та дітей.

2. Вправа «Доповни прислів'я»

- Яке дерево, такі в нього квіточки.
Які батьки — ... (*такі їхні діточки*).
- Який дуб, такий і тин.
Який батько — ... (*такий і син*).
- У дитини заболить пальчик,
А у матері — ... (*серце*).
- Рідна мати однією рукою б'є
Своє дитя, а другою — ... (*гладить*).

— Яку роль у вашому житті відіграють батьки?

3. Робота над віршем Бориса Олійника

Батьки і діти! Діти і батьки!
Нерозділиме і довічне коло.
Ми засіваємо житейське поле
І не на день майбутній — на віки!
Між нас не ляжуть визвольні роки,
Бо наша кров пульсує в нашій домі.
Батьки і діти! Діти і батьки!
Нам нічого ділити на спільнім полі.

— Яка основна думка вірша?
 — Як ми повинні дотримувати норм життя?
 — Так, усе починається з сім'ї, родини, у якій виховується і зростає дитина. Батьки вкладають у своїх дітей моральні якості правової поведінки.

— Як вони зберігаються? (*Передаються з поколінням і передаються нащадками.*)

— Що ви любите і цінуєте з того, що передали вам ваші батьки?
 — Чи згодні ви із думкою, що для батьків найбільша радість — бачити, що діти зростають добрими, люблячими людьми?

Нам від наших предків треба віру і добро приймати —
 Жодний вітер нас тоді не зможе здолати!

V. Фізкультхвилинка

Поки ще малий — учися все у світі робити.
 Рівно вставати потрудися — і цікаво буде жити.
 Ти привчай для всього руки, вчись відмінно ти щоденно.
 Пізнавай усі науки, бо у світі ти — людина.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Гра «Корисно — шкідливо»

— Плескайте у долоні, коли так потрібно вчиняти, та сидіть тихо, коли так неможна діяти.

- Вітатися під час зустрічі;
- смоктати палець;
- дотримуватися режиму дня;
- говорити неправду;
- палити, пиячити.

— Як ви вважаєте, чи могла б людина існувати без норм життя, правил поведінки?

2. Вправа-міркування «Що таке шкільна дисципліна»

— Життя вимагає від людини високої дисципліни і виконавської чіткості. У їх формуванні значна роль належить зокрема шкільній дисципліні.

— На сформованості яких рис ґрунтується, на вашу думку, свідома дисципліна? (*Відповіді учнів.*)

Дисциплінованість — прагнення й уміння людини керувати своєю поведінкою відповідно до суспільних норм і правил.

Відповідальність — якість людини, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з погляду її доцільності або шкоди для суспільства, порівнювати свої вчинки з панівними в суспільстві вимогами, нормами, законами.

Обов'язковість — усвідомлення необхідності дотримання суспільних і моральних норм, підпорядкування своєї поведінки їх вимогам.

VII. Підсумок уроку

— У якій державі ми живемо?

— Чи повинні ми дбати про порядок у ній?

— Як слід дотримувати норм життя?

» Анкета «Моральні цінності»

- Якою людиною ти хочеш бути?
- Ким ти хочеш бути?
- Що необхідно для того, щоб у вас удома всім було добре?
- Без чого людина не може прожити?
- Якби ти знайшов скарб, як би ти вчинив?
- Що б ти зробив, якби мав чарівну паличку?

» Слово вчителя

Будьте всі щасливі, діти!
З усмішкою в світ ідіть!
Хай вам щиро сонце світить!
Всі порядними ростіть!
Щоб права всі пам'ятали,
Норми життя не забували —
Це все записано в Законах,
В Конституції у нас,
Бо держава Україна завжди
Піклується про вас!

УРОК 28

Тема. Оповідання С. Гавриша «Чесноти лицаря ХХІ століття» (ІІІ частина)

Мета: продовжувати роботу над творами С. Гавриша; формувати правові знання учнів; учити вміло користуватися правовими знаннями, правильно їх реалізовувати; виховувати поважне ставлення до Законів України.

Обладнання: оповідання С. Гавриша «Чесноти лицаря ХХІ століття»; правові документи; таблиця «Права дитини».

Хід уроку

I. Організаційний момент

Підросли ви всі й зміцніли.
І цікавістю очі горять.
Дай вам, Боже, здоров'я і сили,
Щоб багато нового пізнати!

II. Повторення вивченого матеріалу

— Зачитайте рядки з порушення права на життя в оповіданні С. Гавриша «Чесноти лицаря ХХІ століття».

— У якому творі С. Гавриша йдеться про життя маленьких хлопчиків Данила та Василька? (*«За вогнем»*)

— Поясніть значення слова держава. (*Держава — це люди, які в ній живуть; це Закони, які вони ухвалюють і виконують; це справи, які ці люди роблять; це я і ти.*)

— Чого прагнуть усі сучасні діти? (*Прагнуть стати кращими, щоб тішити своїх батьків, свою Батьківщину, щоб ними пишалися.*)

— Чого необхідно дотримувати сучасній людині, щоб стати кращим? (*Прав та норм сучасного життя*)

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Послухайте вірш.

В школі гарно вчився,
Щоб я батькові і ненці
Добре відплатився.

— Що означає *добре відплатився*?

— Сьогодні на уроці ми продовжимо роботу над оповіданням С. Гавриша «Чесноти лицаря ХХІ століття» і з'ясуємо, як слід ставитися до своїх батьків.

IV. Вивчення нового матеріалу

1. Бесіда

— Чи всі діти з повагою ставитися до своїх батьків?

— Ні, є діти, які жорстоко поведуться з батьками, кривдять їх.

— В оповіданні С. Гавриша ми познайомимося з дітьми, які порушують закони, та з правами кожної такої дитини.

2. Робота над оповіданням С. Гавриша «Чесноти лицаря ХХІ століття»

1) Читання тексту «ланцюжком».

2) Обговорення прочитаного та статей Конвенції ООН.

Стаття 33. Жодна дитина не може бути звинувачена і визнана винною, якщо вона зробила хоч і поганий вчинок.

Стаття 34. Кожна дитина, яка позбавлена волі, має право на гідне ставлення та охорону здоров'я, отримання освіти, побачення з батьками.

— Що може зробити людину розумною та вихованою? (*Любов та піклування, терпіння та навчання*)

— У якому оповіданні С. Гавриша йдеться про навчання в Україні? (*«За ясиrom» — хлопчик Петрик поїхав вчитися до Києва.*)

— Як держава забезпечує дитині всебічний розвиток?

Стаття 19. Держава забезпечує доступність освіти всіх дітей — освіта є безкоштовною.

Стаття 20. Доступ до національних, духовних цінностей, користування бібліотеками, інформаційними та освітніми матеріалами, відвідування музеїв, створення кінофільмів, радіопередач, книжок для дітей.

Стаття 10. Шкільна дисципліна повинна ґрунтуватися на принципах взаємоповаги, справедливості і виключати приниження честі та гідності дитини.

Стаття 6. Право дитини на раціональне харчування, гігієну, санітарію, попередження нещасних випадків.

V. Фізкультхвилинка

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Бесіда за змістом прочитаного

— Про які права дитини йдеться у третій частині оповідання?

Право на охорону здоров'я, отримання освіти.

Право на повноцінне харчування, гігієну.

— Хто є гарантом прав дитини?

2. Вибіркове читання

— Зачитайте про головні пріоритети у навчанні.

— Як ваш учитель ставиться до учнів вашого класу?

— Чи не ображає вашу гідність?

— Знайдіть у тексті, яких заходів уживає держава для повного здійснення права дітей на охорону здоров'я.

VII. Підсумок уроку

— Як ви розумієте доступність освіти для всіх дітей?

— Як ви особисто користуєтеся цим правом?

— Поясніть значення права дитини на відпочинок та дозвілля.

— Чи не порушують цього права у вашій родині?

— Намалюйте, як ви користуєтеся правом на дозвілля та відпочинок.

— Які саме чесноти повинні мати діти XXI століття?

— Чим вам сподобалася книга С. Гавриша «Маленькі історії про великі істини»?

— Чим вона цінна для вас?

— Поміркуйте над цінностями життя. Прочитайте останні слова книги ще раз. Складіть усний твір-роздум за темою.

ПОДОРОЖ ДО КРАЇНИ ПРАВ

УРОК 29

Тема. Декларація про виживання, захист і розвиток дітей

Мета: поширювати знання учнів про державні органи та установи, що опікуються правами дитини; формувати свідоме ставлення щодо важливості і значення правових документів; виховувати почуття відповідальності.

Обладнання: Закон України «Про охорону дитинства»; перелік документів щодо захисту прав дитини; таблиця «Права дитини».

Хід уроку

I. Організаційний момент

Дитинство — пора веселкова й крилата,
Де музика ніжно лунає.
На світло і казку, на барви багата,
Тут хочеться жити і жити.

II. Повторення вивченого матеріалу

- З якою книгою С. Гавриша ми ознайомилися?
- Що ця книга допомогла вам усвідомити?
- Як вона вплинула на ваші погляди і переконання?
- Назвіть чесноти середньовічного лицаря з п'ятої історії С. Гавриша.
- Що робить людину справжнім громадянином і гідним членом суспільства?
- Назвіть основні принципи виховання дітей в Англії у XVII столітті.
- Чи однакові принципи Конвенції в різних країнах?
- Що в оповіданні С. Гавриша йдеться про захист і розвиток дітей?

III. Повідомлення теми та мети уроку

- Яке основне завдання закону України «Про охорону дитинства»?
- 2001 року був ухвалений Закон «Про охорону дитинства». Цей закон визнає охорону дитинства в Україні загальнонаціональним пріоритетом і з метою забезпечити реалізацію прав дитини на жит-

тя, соціальний захист і всебічний розвиток, визначає основні засади державної політики у цій сфері.

Усі права записані, їх кожен мусить знати.

Бо діти — це майбутнє, їх треба захищати!

— Сьогодні на уроці ми поширимо свої знання про Декларацію прав дитини, ознайомимось з правом на виживання, захист та розвиток дитини.

IV. Вивчення нового матеріалу

1. Вступна бесіда

— Діти — найменші громадяни України. Вони, як і дорослі, мають свої права.

— Де про них записано? (*У Декларації прав дитини*)

2. Вправа «Мікрофон» — «Мої права»

— Назвіть найголовніші права дитини.

- На любов і піклування;
- на повноцінне харчування;
- на освіту;
- на відпочинок та дозвілля;
- на медичну допомогу;
- на інформацію;
- на вільне спілкування;
- на вільне висловлювання своїх думок.

3. Рольова гра, розглядання та обговорення ситуацій

— Чи завжди діти мають рацію у своїх вчинках?

— Чи несуть вони відповідальність за правопорушення?

Учень розбив скло сусідам.

(*Дійові особи: сусід, учень, батьки учня*)

Висновок: батьки повинні відшкодувати матеріальні збитки сусідам.

Під час ігор на перерві учень завдав тілесних ушкоджень своєму однокласникові.

(*Дійові особи: учень, учитель, лікар, батьки, директор школи*)

Висновок: батьки повертають кошти за лікування учня, учень втрачає друзів.

— На цих прикладах ми бачимо, що Закони України справедливі та передбачають покарання за порушення прав інших людей, тобто Закони, які як захищають, так можуть і покарати людину, зазначити недоліки її поведінки.

V. Фізкультхвилинка

Віє вітер з-за воріт,
У воротах рудий кіт.
Вітер рудому котові
Чеше вусика шовкові.

Ясне сонце впливає,
Киці спинку вигріває.
Кіт вуркоче, кіт муркоче,
Ніби щось сказати хоче,
Котик — хвостик волохатий,
Скаче він навколо хати.
Котик дуже утомився,
На віконце спати всівся.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Гра «Вгадай героя» (за книгою С. Гавриша)

— Для дітей якої країни найгіршою карою було почути слова батька: «Мені за тебе соромно»?

— Ким мріяв стати хлопчик із середньовічної Європи?

— У скільки років хлопчиків зі Скіфії саджали на коня?

— Як називається перше оповідання у книзі С. Гавриша «Маленькі історії про великі істини»?

— Назвіть ім'я хлопчика, який мав до 12 років опанувати мистецтво писця.

2. Вправа «Правова скринька»

— Тривалий час найрозумніші і найдобріші люди боролися за дітей самотужки і, нарешті, 1924 року вони вперше зібралися у Женеві, де ухвалили перший документ про потреби дітей — Декларацію прав дитини, Декларацію про виховання, захист і розвиток дітей та закони, що захищали б їх до повного становлення громадянином держави.

Декларація прав дитини проголосила 10 основних принципів.

1. Закони про дитинство повинні забезпечувати інтереси дитини.
2. Права дитини на ім'я та громадянство.
3. Права дитини на повноцінне харчування, житло, розваги і медичне обслуговування.
4. Дитина для її повного гармонійного розвитку потребує любові й розуміння. Малолітню дитину не слід примусово розлучати зі своєю матір'ю.
5. Права дитини на освіту. Початкова освіта повинна бути обов'язковою та безкоштовною. Забезпечення інтересів дитини повинно бути керівним принципом для тих, хто відповідає за освіту та навчання.
6. Права розумово відсталих дітей та інвалідів частково закріплені у Декларації прав дитини, а також у «Декларації права розумово відсталих» і «Декларації про права інвалідів».

VII. Підсумок уроку

— Таким чином, сукупність міжнародних документів декларує права людини у різних сферах взаємодії її з суспільством, державою і визначає можливість її захисту на рівні суспільства.

- Як називають документ, що був ухвалений у Женеві?
- Що містить Декларація прав дитини?
- Назвіть основне завдання Закону «Про охорону дитинства».
- Хто несе основну відповідальність за всебічний розвиток дитини, її захист та виживання?

Вчитесь, діти, мудра книжка
Скаже вам чогось багато
З того, що колись другими
І посіяно, й пожато!

- Що б ви порадили дітям, які не знають правових документів та своїх прав?

УРОК 30

Тема. Про необхідність захисту прав дитини і виконання нею своїх обов'язків

Мета: вчити дитину відрізняти права від обов'язків; сприяти прагненню захищати свої права та виконувати обов'язки; розвивати зв'язне мовлення, уміння доводити правильність своїх думок; виховувати патріотичні почуття до рідної країни, прагнення внести свій внесок у розвиток України, як правової, демократичної держави.

Обладнання: правові документи; Закони України; плакати із серії «Знай свої права, дитино».

Хід уроку

I. Організаційний момент

День, як пісенька весела,
Облетів міста і села.
Кожен день і кожен клас.
Розпочав урок для нас.

II. Повторення вивченого матеріалу

» Розглядання ситуації порушення прав дитини

- Хто повинен піклуватися про захист прав дитини?
- Якщо права людини порушено, куди слід звернутися?
Ви зібралися до бабусі
В гості з'їздить на маршрутці.
Але тут на півдороги зупиняється водій:
— Більше їхати не в змозі!
Їсти хочу — хоч убий!

(Учні аналізують наведену ситуацію, пропонують варіанти розв'язання проблеми.)

- Яке право людини порушено?

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми поговоримо про необхідність захисту своїх прав та виконання своїх обов'язків.

IV. Вивчення нового матеріалу

1. Вступна бесіда

— Вам, діти, потрібна особлива турбота, бо ви формуєтеся, зростаєте, пізнаєте себе та навколишній світ. Ви розвиваючись пізнаєте природу, життя, тому повинні вчитися розрізняти добре і погане. Життя кожного складається по-різному, але ніхто не має права порушувати права інших. Для того щоб зберегти право, необхідно дотримувати певних обов'язків.

— Що таке обов'язки?

— Які права допомагають вам, наприклад, зберегти і зміцнити здоров'я? *(Право на медичне обслуговування, на заняття спортом, на відпочинок, на повноцінне харчування, на гру, на дозвілля тощо)*

— Назвіть обов'язки, що впливають на зміцнення та збереження здоров'я. *(Дотримувати режиму дня, виконувати правила особистої гігієни, лікуватися, коли захворів, робити щеплення, займатися фізкультурою тощо)*

2. Аналіз ситуації «На гостині у казки» (інсценування)

З а й ч е н я

Раз, два, три, чотири, п'ять.
Вийшов Зайчик погулять.
В мене є смачна цукерка,
Є скакалка, є люстерко!

Л и с и ц я

Йди сюди, малюк вухатий!
Мушиш все мені віддати!
Дай скакалку! Дай цукерку!
Та й нащо тобі люстерко?
Це мені воно згодиться.
Я — красунечка Лисиця!

В е д м і д ь

Декларації, Лисице,
Ти, звичайно, не читала.
Є такий Закон на світі,
Це серйозна дуже справа.
Ображать не маєш права
Слабших себе і малих!
То ж віддай все Зайченяті,
Бо такий Закон для всіх!

— Яке право Декларації порушила Лисиця?

— Хто захищає ваші права?

— Які ваші обов'язки?

— Щоб ви порадили Зайчикові?

V. Фізкультхвилинка

Дружно разом піднялись,
Вліво, вправо подивились.
Потім хутко повернулись,
Всім навколо посміхнулись,
Поплескали в долоні.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Складання «Сенкану»

Конституція.

Основний, справедливий.

Гарантує, зобов'язує, захищає.

Встановлює певні порядки в державі.

2. Гра «Права та обов'язки»

— Якщо почувте права — плескайте у долоні, якщо обов'язки — тупайте ногами.

- Шануй тата й матір своїх.
- Діти можуть спілкуватися з ким бажають.
- Поступатися місцем старшим.
- Виконувати правила поведінки в школі.

— Ми з'ясували, що таке обов'язки. А що таке права?

Право — це система обов'язкових правил поведінки, встановлених державою; міра поведінки.

— Як ви гадаєте, що головніше — права чи обов'язки? (*Відповіді учнів.*)

— Так, і права, й обов'язки дитини взаємопов'язані та дуже важливі. Життя буде гармонійним, справедливим, якщо кожний з вас дотримуватиме своїх прав та не забуватиме про свої обов'язки.

— Висловіть своє ставлення до поданих висловлювань, поясніть порушення прав.

Старшокласники забрали ваші гроші. (*Порушення права на захист власності*)

Батьки щодня відводять вас до школи. (*Це не протиправно, адже є не тільки право на навчання, а й обов'язок систематично відвідувати школу та здобувати знання.*)

— Хто захищає ваші права? (*Держава, батьки*)

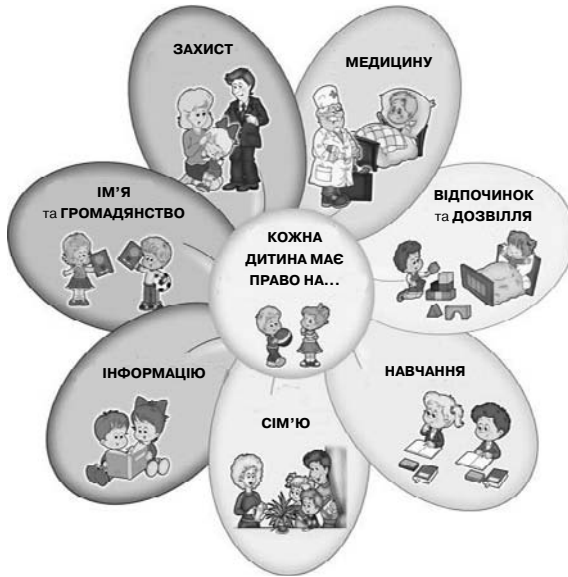
— До кого слід звертатися, якщо ваші права порушено? (*До вчителя, батьків, соціальних служб*)

— Чи є необхідність виконання своїх обов'язків для захисту прав?

VII. Підсумок уроку

— Де записані Закони захисту прав дитини? (*Конституція України, Конвенція ООН про права дитини, Закон України «Про охорону дитинства»*)

- Які права охорони дитинства вам відомі?
- Крім прав дитини, що ще записано в Конституції України?
(Обов'язки)
- Які обов'язки повинна виконувати дитина?

» Гра «Виправ помилку»

Закон — це необов'язкове правило. Він не повинен захищати людей та їхні права.

Діти в країнах світу нерівні за своїми правами. Вивчати і знати права необов'язково.

» Творча робота

- Поділіть аркуш навпіл. Ліворуч запишіть свої права, праворуч — обов'язки.
- Який перелік є довшим?
- Що було важче визначити — свої права чи обов'язки?

УРОК 31

Тема. Положення документів про права дитини

Мета: ознайомити учнів з переліком документів із захисту прав дитини; розвивати увагу, старанність; виховувати повагу до Законів України.

Обладнання: перелік документів, що захищають права дитини; плакат «Права дитини»; презентація «Правова скринька».

Хід уроку

I. Організаційний момент

Дітям всім потрібно всюди:
Вчить уроки, чесним бути!
Книжки читати не забувати
І усім про те казати.
Нема краще друзів, діти,
Ніж тих, хто поруч, і їм радіти!

II. Повторення вивченого матеріалу

— Порівняйте права та обов'язки.

У кожної дитини є право на освіту.

— Назвіть обов'язки дитини з цього права. (*Обов'язок дитини до школи, щоб права на освіту були реалізованими.*)

У кожної дитини є право на медичну допомогу, а які є обов'язки? (*Обов'язок турбуватися про своє здоров'я, щоб зростати міцним і розвиватися.*)

— Чи важко знайти обов'язки, які відповідають кожному праву?

— Чи завжди права збігаються з обов'язками?

III. Повідомлення теми і мети уроку

— Уявіть країну, у якій люди мають тільки права або тільки обов'язки.

— У якій країні ви хотіли б жити?

— Як би ви почувалися в країні, у якій не існувало б законів?

— Сьогодні ми згадаємо Положення документів із захисту прав дитини.

IV. Вивчення нового матеріалу**1. Словникова робота**

— Основні положення, за якими ви живете, і документи, у яких їх викладено, — це Декларація.

Декларація (лат. *проголошення*) — офіційний документ, в якому проголошені принципи та положення.

Конвенція (лат. *угода*) — договір між державами з якогось спеціального питання. Конвенція «Про права дитини» закріплює положення про те, що права дитини не можуть бути обмежені ані за кольором, ані за релігією, ані за походженням.

2. Робота над віршем

Є права й в дітей, звичайно.
Треба, щоб усяк їх знав.
Знайте, що усі ви рівні
Від народження в правах.
І людина — змалку вільна,
Наче в небі синій птах!
Знайте, змалечку всіх діток
Треба вчить, оберігати.

І ніхто у цілм світі
Їх не сміє ображати.
Треба дітям всього світу
Не сваритися, а дружить.
І по правилах хороших,
По закону треба жити!

— Вам, діти, потрібна особлива турбота, адже ви формуєтесь, зростаєте, пізнаєте себе і навколишній світ.

3. Обговорення «Абетки прав дитини»

4. Аналіз ситуацій про порушення обов'язків

— Якщо переходите вулицю у недозволеному місці. (*Порушення своїх обов'язків*)

Висновок: невиконання своїх обов'язків може призвести до тяжких наслідків.

Учень у школі не перевзувається, ходить у брудному взутті. (*Порушення своїх обов'язків, слід перевзуватися.*)

V. Фізкультхвилинка

Хто не любить сумувати
Та не любить нудьгувати,
Стане на фізкультхвилинку
Дружбу, вірність доказати,
Розум, спритність показати.
Будь добрим до себе,
Будь добрим до інших.
Не нашкодь собі і не нашкодь іншим.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Бесіда

— 1959 року в місті Женеві було ухвалено документ про права дитини. Як називається цей документ? (*Декларація*)

— 1989 року ухвалено новий документ. (Декларація про права дитини). Що містить цей документ? (*Положення*)

— У квітні 2001 року Україна ухвалила Закон «Про охорону дитинства». Яке основне завдання цього документу? (*Захист прав дитини*)

2. Подорож казками

- На городі, що за черга?
Дід і баба тут стоять.
Тягнуть щось перед собою
І не витягнуть ніяк. (*Пінка*)
- Ти впізнаєш вмиль її —
Одяг весь у попелі.
Мачуха все лається,
Сестри насміхаються. (*Попелюшка*)
- Маленьке, сіреньке,
Біди наробило:

Щось біле, кругленьке
Хвостиком розбило.
Сумує і плаче бабуса,
Дідусь витирає сльозу,
А курочка кудкудаче:
«Я вам золоте знесу». (*Курочка Ряба*)

- В'ється річка-невеличка.
Хлопчик у човні сидить.
З берега матуся кличе,
Щоб обідом пригостить.
І вгадать цього героя
Справа зовсім не складна.
Казка ця усім відома.
І про кого ж це вона? (*Про Івасика-Телесика*)
- Хто кругленький і смачненький
Із віконця скік та скік?
Втік від баби та від діда
До лисички на язик? (*Колобок*)

— Так, молодці! Мабуть, багато читаете. І це правильно, адже кожна дитина має право на інформацію!

» Варто знати, що...

Щороку в Міжнародний день дитячого мовлення, що припадає на середину грудня, понад 2000 теле- і радіокомпаній світу роблять усе для того, щоб це право стало реальністю для дітей. Постійно зростає кількість дітей, які беруть участь у керівництві радіохвилями і демонструють свої таланти усіма можливими засобами.

3. Презентація «Правова скринька»

— Кожна дитина має невід'ємне право на життя. (*Стаття 6 Конвенції ООН про права дитини*)

Життя кожної дитини є найціннішим не лише для батьків. Кожна держава повинна забезпечувати виживання та здоровий розвиток дітей — своїх маленьких громадян.

Варто знати, що...

Сьогодні у світі проживає 6 млрд 890 млн жителів, четверта частина яких — діти і підлітки.

Усі діти мають право на любов і піклування. (*Стаття 3 Конвенції ООН про права дитини*)

Усі дії щодо дитини повинні виконуватися в інтересах дитини. Якщо рідні або ті особи, які несуть відповідальність за дитину, не дбало виконують свої обов'язки, держава має забезпечити дитині належний догляд і піклування.

► **Варто знати, що...**

Кожна четверта дитина у світі живе у небезпечних, нестабільних умовах.

Усі діти рівні в своїх правах. (*Стаття 2 Конвенції ООН про права дитини*)

Усі діти, незалежно від їх раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, соціального походження, — рівні у своїх правах. Держава не може порушувати жодне з прав. Держава має активно пропагувати права дитини.

► **Варто знати, що...**

Кожна дитина світу становить надзвичайну цінність не лише для своїх батьків, а й для всього світу саме тому, що вона унікальна, іншої такої немає і не буде.

Усі діти мають право на отримання освіти. (*Статті 28, 29 Конвенції ООН про права дитини*)

Кожна дитина має право на освіту. Держава повинна забезпечити безкоштовну обов'язкову початкову освіту. Держава також має забезпечити доступність середньої та вищої освіти на підставі здібностей кожної дитини.

Освіта має бути спрямованою на розвиток особистості, таланту, розумових та фізичних даних дитини. Освіта повинна готувати дитину до активного дорослого життя, виховувати повагу до батьків, культури та національних цінностей країни, до навколишньої природи.

► **Варто знати, що...**

Сьогодні у світі налічується біля 72 млн дітей, позбавлених права на освіту.

Усі діти мають право на медичну допомогу. (*Стаття 24 Конвенції ООН про права дитини*)

Кожна дитина має право на медичну допомогу. Держава повинна домагатися повного здійснення цього права. Особлива увага має приділятися зниженню рівня смертності дітей і немовлят, наданню необхідної медичної допомоги, проведенню профілактики хвороб.

► **Варто знати, що...**

Щороку у світі від хвороб умирає до 5 млн дітей, з них 3,5 млн — від хвороб, що можна вилікувати. В Україні з 1000 новонароджених 22 дитини вмирає, не досягши 5-річного віку. 3/4 неповнолітніх дітей у нашій країні — діти з різними хронічними захворюваннями.

Усі діти мають право на повноцінне харчування. (*Стаття 27 Конвенції ООН про права дитини*)

Кожна дитина має право на рівень життя, необхідний для її фізичного, розумового та духовного розвитку. Сюди належать належне харчування, житло, одяг. Батьки несуть відповідальність за забезпечення належного життєвого рівня дитини. Обов'язки держави полягають у тому, щоб створити відповідні умови для реалізації цієї відповідальності.

► **Варто знати, що...**

У світі 10 % населення, переважно жінок і дітей, змушені жити менш ніж за 1 долар на день. У багатьох країнах 10 % дітей живуть нижче межі бідності. 30 % дітей віком до 5 років страждають від сильної чи середньої недогодованості.

Жодна дитина не повинна бути примусово залученою до праці. (*Стаття 32, 36 Конвенції ООН про права дитини*)

Держава повинна захищати дитину від тих осіб, які, заробляючи гроші, використовують дитячу працю. Діти мають бути захищені державою від небезпечної та важкої праці. Законодавство держави встановлює мінімальний вік дитини для прийому на роботу і необхідні вимоги щодо тривалості робочого дня. Діти мають право бути захищені від усіх форм експлуатації, яка завдає шкоди їхньому добробуту.

► **Варто знати, що...**

Близько 250 млн дітей у країнах, що розвиваються, працюють. Багато з них — на шкідливому і виснажливому виробництві. Їхні найелементарніші права, здоров'я і саме життя, зазвичай, перебувають під загрозою. Кожна дитина має право на захист у тих випадках, коли їй доручається робота, яка може потенційно загрожувати її здоров'ю.

Жодна дитина не повинна бути скривдженою і зневаженою. (*Статті 37, 39 Конвенції ООН про права дитини*)

Жодна дитина не може бути піддана тортурам, жорсткому поведінню та покаранню, незаконному арешту. У випадках, коли дитина все ж таки постраждала, держава повинна забезпечити їй відповідну соціальну реабілітацію та лікування.

► **Варто знати, що...**

Сьогодні діти всієї планети потребують захисту, адже кількість нещасних дітей не зменшується. Майже 250 млн дітей у світі живуть завдяки тяжкій праці, жебрацтву, пограбуванням. Набули поширення торгівля дітьми, використання дітей, від яких відмовилися

батьки, для пересадки органів. В Україні 169 тисяч дітей проживають у неблагонадійних сім'ях.

Особлива турбота — дітям-сиротам та дітям, які перебувають поза сім'єю. (*Статті 20, 21, 25 Конвенції ООН про права дитини*)

Держава повинна забезпечувати захист дитини, яка позбавлена сім'ї. Держава має забезпечити дитині належний догляд відповідно до своїх національних законів: усиновлення, передавання на виховання до прийомної сім'ї або до відповідних установ по догляду за дітьми.

Усиновлення дитини в іншій країні може розглядатися за умови, коли не існує інших, кращих можливостей для дитини в межах країни.

► **Варто знати, що...**

Сьогодні в Україні понад 100,7 тис. дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування. Це найвищий гіркий показник по всій Європі.

169 тисяч дітей проживають у неблагонадійних сім'ях. Щорічно від 7 до 10 тисяч дітей утрачають батьків унаслідок позбавлення останніх батьківських прав.

Особлива турбота — дітям-інвалідам. (*Статті 23, 25 Конвенції ООН про права дитини*)

Кожна дитина-інвалід має право на особливий догляд, освіту та підготовку для повноцінного, гідного життя в умовах, що забезпечують їй максимальну самостійність та нормальну участь у житті суспільства.

► **Варто знати, що...**

В Україні майже 120 дітей із кожних 10 тисяч є інвалідами, і ці цифри постійно зростають через зниження рівня медичного обслуговування, складні соціально-економічні та несприятливі екологічні умови.

Сьогодні у загальноосвітніх навчальних закладах України навчаються понад 100 тисяч дітей з особливими потребами.

Особлива турбота — дітям-біженцям. (*Стаття 22 Конвенції ООН про права дитини*)

Діти-біженці мають право на захист. Рівні права на захист мають як діти-біженці у супроводі своїх батьків, так і діти-біженці, які не супроводжуються батьками. Держава має надати захист дитині-біженцю, а також допомогу у пошуку її батьків чи інших членів сім'ї.

► **Варто знати, що...**

Діти, які з вини дорослих політиків чи стихійного лиха (землетрусу, повені, радіоактивного забруднення) стали біженцями, мають право на отримання міжнародної допомоги, що надають

міжнародні урядові організації, а також прості люди, яким не байдужа доля дітей. На території України знаходиться близько 3 тисяч людей зі статусом біженців і серед них — майже тисяча дітей. Усього у світі нараховується 22 млн біженців.

VII. Підсумок уроку

— Де викладено основні Положення документів про права дитини?

— Які документи стоять на захисті прав дитини?

— Чи відрізняються права сучасної дитини з різних країн світу?

УРОК 32

Тема. Виховання правової самосвідомості, позитивних звичок, їх цінність

Мета: сформувати в учнів усвідомлення правової захищеності; розвивати зв'язне мовлення, уміння використовувати знання з правових документів; виховувати відповідальність, повагу до законів, до правопорядку.

Обладнання: Конвенція про права дитини; Конституція України.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Нумо, діти підведіться, одне одному всміхніться.

Чули, вже дзвенів дзвінок — починаємо урок.

То ж один одному всміхніться!

Та ласкаво подивіться

І всі разом скажіть: «Добрий день!»

II. Актуалізація опорних знань

1. Фронтальне опитування

То ж працюйте наполегливо, швидко, старанно,

Щоб жодна хвилина не втрачалася марно.

— Які правові документи захищають права дитини?

— До кого ви можете звернутися у разі порушення ваших прав?

2. Гра «Встановіть зв'язок»

2001 року в Україні було ухвалено Декларацію прав дитини.

1991 року Україна приєдналася до Закону України «Про охорону дитинства».

У Женеві 1959 року ухвалено документ «Конвенція про права дитини».

3. Казкова правова вікторина

Мачуха забороняла Попелюшці брати участь в іграх та забавах сестер. *(Порушено право на відпочинок та розваги.)*

Мауглі з народження жив у тваринному середовищі. Чи можна вважати, що він має рівні права зі звичайною людиною? *(Так, Конвенція визначає, що дитиною вважають кожну людську істоту, яка не досягла 18 років.)*

— Баба Яга, яка викрадає в казках дітей, відносить їх за тридев'ять земель. Які права дітей вона порушує? *(Право не розлучатися з батьками.)*

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні ми продовжимо працювати над вивченням прав дитини.

IV. Робота над вивченням нового матеріалу

1. Робота над оповіданням

— Як ви гадаєте, коли наші пращури дійшли розуміння того, що права людини слід захищати? *(Відповіді учнів.)*

— Так, давним-давно у людей виникла необхідність відстоювати свої права. Послухайте оповідання. Зробіть висновок.

В одному селі людям набридли всілякі правила.

— Усе обмежене правилами, — нарікали вони, — коли потрібно вставати, коли йти на роботу, коли припадає неділя, а коли — робочий день.

Діти висловлювали незадоволення, що, згідно з правилами, у школах розпочинається навчання, вони повинні носити в наплічниках підручники й виконувати домашні завдання, а вдома чистити зуби й мити руки.

Одного дня мешканці села сказали:

— Досить!

Того ж дня урочисто проголосили: «Відсьогодні немає жодних законів і правил. Розпочинаємо нове, щасливе життя».

Зрозуміло, що школа відразу спорожніла, бо діти не мали бажання вчитися. Люди повиставляли столи посеред вулиць, бо там було найбільш сонячно. Молоді люди ввімкнули приймачі й магнітофони, сиділи перед будинками й слухали голосну музику двадцять чотири години на добу. А коли після купання в річці Петрик вийшов на берег і хотів одягнутися, то не знайшов своїх штанів. Виявилося, що їх одягнув Андрій.

— Немає жодних правил! — вигукнув злодюжка й чкурнув до дому.

Галинка повернулася додому й застала у своїй кімнаті Марійку, сусідську дівчинку, яка саме робила лезом операцію її улюбленій ляльці Мальвіні.

— Що ти робиш? — обурено запитала Галинка.

— Немає жодних правил! — відповіла Марійка, а потім поклала Мальвіну до своєї торбинки й пішла.

В іншому будинку розсерджені батьки запитували в сина, де він вештався цілісінький день.

— Я був у школі, — виправдовувався Марко.

— Не обманюй! — гримнув тато. Він знав, що син, виходячи з дому, навіть не взяв із собою наплічника.

— Але ж немає жодних правил! — нахабно відповів син. — А тому я не роблю нічого поганого, коли кажу неправду.

Настав вечір. Люди полягали спати, але приймачі, увімкнені на повну гучність, не давали змоги заснути. У багатьох мешканців почали зникати гроші, а діти не поверталися додому. На дорогах постійно сигналізували авто, бо водіям перешкоджали столи, що стояли посеред вулиць. Дедалі частіше можна було почути, як хтось гукав:

— Де діти?

— Хто зіпсував мій улюблений стіл?

— Куди поділися мої гроші?

— Де поліція?

Однак у відділенні поліції ніхто не чергував і нікому було приймати телефонні дзвінки. Поліціанти переселилися до іншої місцевості. Коли немає правил, то не потрібні ті, хто стежить за порядком.

Наступної ночі якийсь хуліган шарпнув за мотузку — і на церковній дзвіниці забили дзвони. У нічній тиші їхній звук лунав доволі грізно. Люди зірвалися з ліжок. Коли зібралися всі разом, один із мешканців вигукнув:

— Це неможливо витримати!

— Так далі жити не можна! — підхопили інші.

— Ми повинні ввести якісь правила, щоб у нашому селі знову запанував лад!

Так повернулися правила. Діти знову слухалися батьків, а батьки піклувалися про своїх дітей. Заборонено було кривдити один одного, а також говорити неправду.

Так, ці правила нам потрібні. Вони справді добрі.

2. Робота над віршем

— Кожна держава піклується про дітей. Про це зазначено у Конвенції про права дитини.

Знаєте, що усі ви рівні від народження в правах.

І людина — змалку вільна, наче в небі синій птах!

Знайте, змалку всіх діток треба вчить, оберігати
І ніхто у цілїм світі їх не сміє ображати
Треба дітям всього світу не сваритись, а дружити.
І по правилах хороших, по закону треба жити!

- Чи ми вже читали цей вірш?
- Що вам найбільше запам'яталося з вірша?
- Так, дітям потрібно знати свої права та виконувати свої обов'язки.

V. Фізкультхвилинка

Хмаринка сонечко закрила.
Слізки срібнії зронила.
Ми ті слізки пошукаємо,
У травичці позбираємо.
Пострибаємо, як зайчата.
Політаємо, як пташенята.
Потанцюємо ще трішки,
Щоб спочили ручки, ніжки.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

» Гра «Спіймай слово»

Упродовж років було ухвалено низку правових документів щодо захисту дитини.

Що з минулого прийшло,
Звемо ми — права дитини.
В душах відгук це знайшло,
У суспільстві їх встановлюють
І протягом життя виконують.
І за правилом народу
По закону треба жити.

- Які правила вам відомі?
- Як ви їх виконуєте?
- Чи завжди ваші права виконуються?
- Чи не порушуєте ви, часом, права інших дітей?
- Кожна людина повинна дотримувати Законів України, свідомо їх виконувати.

VII. Підсумок уроку

- Чи згодні ви з тим, що Закони потрібно виконувати свідомо?
- Як виховати в собі свідоме виконання Законів?
- Які права в сім'ї має кожна дитина?
- За що ти несеш відповідальність?
- Які інші питання з правового виховання ви хотіли б розглянути на уроках?

Все найкраще у себе візьмемо,
І в майбутнє ми пронесемо,
Щоб «спасибі» нащадки сказали
За державу, що ми збудували!

УРОК 33

Тема. Складання «Шкільної Конституції» для своєї школи

Мета: сприяти з'ясуванню мети і завдання освіти; соціальній активності школярів; розвивати творчі здібності учнів, уміння спілкуватися та підтримувати товариські стосунки з однолітками; виховувати почуття дружби, взаємодопомоги та взаємопідтримки.

Обладнання: малюнки дітей про школу; малюнки «Твої права»; Конституція України; Конвенція прав дитини.

Хід уроку

I. Організаційний момент

Батьківщино, земле рідна,
Земле сонячна і хлібна.
Ти на вік у нас одна.
Ти, як мати, найрідніша,
Ти і взимку найтепліша,
Наша отча сторона.

II. Актуалізація опорних знань

1. Бесіда

- У якій державі ми живемо?
- Чи повинні ми дбати про добробут і порядок у ній?
- Яким чином ми можемо сприяти порядку в країні?

2. Вправа «Мікрофон»

- Щоб у нашій державі був добробут і порядок, потрібно... *(дотримувати певних правил поведінки у громадських місцях, у гостях, удома і в школі, дотримувати Законів України).*
- Виховувати правову самосвідомість необхідно для того, щоб... *(у державі був порядок, у сім'ях — любов та злагода, тоді дітям жити буде краще).*
- Розвивати в собі позитивні звички, стати справжнім громадянином своєї держави для того, щоб... *(жилося краще оточуючим).*
- А з чого нам слід починати свою роботу? *(З гарного навчання в школі, з добрих стосунків з однокласниками, з пошани дорідних та ін.)*

III. Повідомлення теми та мети уроку

— Сьогодні на уроці ми вчитимемося налагоджувати добрі стосунки в школі, складемо «Шкільну Конституцію» для своєї школи.

IV. Робота над темою уроку

1. Бесіда вчителя

- Що таке *конституція*? Яке ще значення є в цього слова?
- Діти, чого ви вже навчилися в школі?

— Що вам подобається в школі?
— Що ви хотіли б змінити в своїй школі?
— Кожна держава, яка хоче бачити своїх дорослих громадян розумними і відповідальними, обов'язково піклується про освіту своїх дітей, про те, щоб у школі виконувалися права та обов'язки всіх учасників навчально-виховного процесу.

— Ми читали у книзі С. Гавриша про школи в різних країнах світу. Які то були школи? (*Загальні, музичні, художні, спортивні*)

— Що повинні підтримувати учні в школі? (*Дисципліну, порядок, чистоту*)

— Школа готує дитину до життя, до миру, терпимості.

2. Робота над віршем І. Жиленко

Ти знаєш школа в нас яка?
Я розповім тобі, мій друже.
Там не покривдять малюка,
Не вразять недозрілу душу.
Ти вивчиш літери і лік,
Ти знатимеш, як жити треба,
Щоб говорили всі про тебе:
«Це — благородний чоловік!»

— Якою ви бачите благородну людину? Як вона виглядає?

— Чи хотіли б ви бути на неї схожою?

— Що для цього слід робити?

— Який документ у державі є основним? (*Конституція України*)

— Хто в ній головний? (*Громадяни*)

— Люди живуть, дотримуючи правил, виконуючи закони. Без цього виконання життя було б просто неможливе. Ми спробуємо скласти Конституцію своєї школи, щоб мешканці нашого дому жили по честі, порядності, усі учні виконували ці Закони.

V. Фізкультхвилинка

Рідна школа — дитинства країна,
Де ми вперше усе пізнаєм. (*Руки вгору, руки вниз.*)
Тут навчається кожна дитина,
Разом дружимо всі і ростем. (*Нахил уперед, назад.*)
Тут дитинства зоря світанкова,
Дум чарівних високий політ. (*Крок уперед, крок назад.*)
Це — дитяча країна чудова!

VI. Продовження роботи над темою уроку

► Колективне складання «Шкільної Конституції»

- Кожний учень має почуватися у школі в безпеці, тому ніхто не повинен битися або кривдити іншого.
- Усі в школі рівні, незалежно від матеріального чи духовного становища, національності, статі чи переконань.

- Кожен має право на ім'я, тому звертатися одне до одного слід тільки по імені.
 - Усі повинні поважати право на власність і без дозволу не мають право брати чужих речей, відбирати чи псувати їх.
 - Ніхто не повинен боятися висловлювати свою власну думку з будь-якого питання і бути осміяним.
 - Будь особистістю, яка відповідає за свої слова та вчинки. Завжди говори правду.
 - Дорожити честю класу, школи, намагатися її відстоювати та примножувати її заслуги.
 - Пишатися тим, що навчаєшся саме у цій школі, зробите все, щоб вона стала найкращою школою у світі.
- Над яким пунктом Шкільної Конституції ще слід попрацювати, виправитися?
- Який документ ми зараз склали?

VII. Закріплення вивченого матеріалу

1. Анкетування учнів з питання стосунків між школярами

— Так, ми склали найголовніші правила співжиття — Основний Закон, або Конституція нашої школи.

1) Товариш попросив списати домашнє завдання. Твої дії?

- а) Погодишся;
- б) не даси і посоромиш його;
- в) поясниш завдання.

2) Побачив, як товариш нишпорить у чужому портфелі. Твої дії?

- а) Відразу розкажеш вчителю;
- б) покличеш учнів класу;
- в) зупиниш товариша і засоромиш віч-на-віч.

3) Ти в школі отримав двійку. Як поведешся вдома?

- а) Заховаєш щоденник;
- б) відразу розкажеш батькам;
- в) скажеш, що все гаразд.

4) Клас готує до свята інсценування, у якому береш участь і ти, але щойно ти посварився з товаришами. Твої дії?

- а) Ображений підеш додому;
- б) поставиш умови товаришам;
- в) спільна справа дорожча за образ.

2. Обговорення відповідей, підбиття підсумків

VIII. Підсумок уроку

- Ми сьогодні добре попрацювали. Що ми складали?
- Так, Основний Закон нашої школи — «Шкільну Конституцію».
- Які державні документи захищають права всіх дітей світу?

— Які обов'язки мають виконувати учні школи?

Поважати близьких та друзів. Ставитися до них так, як би хотів, щоб ставилися до тебе.

Сумлінно навчатися, активно працювати на уроках, старанно виконувати домашнє завдання.

Дотримувати певних норм поведінки, прийнятих у суспільстві. Не створювати ситуацій, що можуть порушувати права інших.

З повагою ставитися до людей, які про тебе піклуються.

— Я рада, що для кожного учня нашого класу не байдуже, як живуть діти в школі. Саме тому кожен з учнів має виконувати свої обов'язки та правила внутрішнього розпорядку школи.

УРОК 34

Тема. Узагальнення й систематизація знань учнів про права дитини

Мета: узагальнити та систематизувати знання учнів про права дитини; спонукати їх до бажання знати та виконувати свої права та обов'язки; сприяти розумінню про важливість виконання законів України; виховувати повагу до народу України та правової дисципліни у державі.

Обладнання: правові документи; малюнки «Моя Україна — правова держава»; виставка літератури «Знай свої права, дитино!»; квітка-семицвітка; музичний супровід; малюнки до казок; презентація «Настанови Матері Терези».

Хід уроку

I. Організаційний момент

У школі ти повинен зрозуміти,
Що сам ти долі власної творець.
Й щодня старатися трудитись.
І жити, як найкращий молодець!

II. Повторення вивченого матеріалу

— Чи згодні ви з правилами поведінки в школі?

— Чи порушуєте ви правила режиму роботи школи?

Школа — це наш рідний дім.
Весело навчатись в нім!
Тут ми в різні ігри граєм,
І танцюєм, і співаєм.

— Що б ви хотіли ще розповісти про свою школу, друзів?

III. Повідомлення теми та мети уроку

Ми добре з вами попрацювали
І ваші права всі пізнали.
І щоб все добре нам завчити,
Сьогодні на уроці їх треба закріплювати.

— Сьогодні ми підіб'ємо підсумки всього, що вивчали протягом 4-х років за курсом «Права дитини». Ваше завдання — уважно слухати, міркувати, правильно відповідати.

IV. Закріплення та систематизація знань

1. Перелік основних документів, що захищають права дитини

2. Вправа «Доповніть речення»

Декларацію прав дитини було ухвалено... *(1959 року).*

Конвенцію про права дитини ухвалено... *(1989 року).*

Закон України «Про освіту» — ... *(1991 року).*

Закон України «Про охорону дитинства» — ... *(2001 року).*

3. Основні нормативні акти України, у яких містяться положення про права дитини

Права дитини — в Конституції України.

Права дитини — в «Сімейному Кодексі України».

4. Правила в нашому житті

— Хто їх установлює?

— Що вони регулюють?

— Де зафіксовані?

5. Творча робота

— Усі читали казку про чудову квітку-семицвітку? Чудовою вона була тому, що кожна пелюстка мала виконати одне бажання.

— Як ви гадаєте, ми можемо зараз загадати бажання, щоб воно здійснилося? *(Так, потрібно вірити і сильно цього хотіти.)*

— Запишіть свої бажання на квіточці — і вони обов'язково здійсняться.

— А що необхідно для цього робити? *(Працювати, добре вчитися, любити ближніх тощо)*

— Чи могли первісні люди, герої оповідань С. Гавриша, мріяти про життя сучасних дітей?

6. Турнір книголюбів

1. За яку провину первісне плем'я вигнало двох малих дітей — героїв оповідання «За вогнем»? *(Вони заснули біля вогнища, воно згасло, і плем'я було приречене на смерть.)*

2. Який подарунок зробив батько Рустамові, героєві оповідання «Країна Скіфія», коли йому виповнилося 3 роки? *(Подарував коня.)*

3. Де зустрілися хлопчики з Афін і Спарти — герої оповідання «Спів солов'я»? *(Дорогою до Олімпії)*

4. Коли зустрілися малий джентльмен Джон і безпритульний Роберт? (*Перед Різдовом*)
5. Про що мріяв Жан — герой оповідання «Країна мрій»? (*Про по-дорож до Америки*)
6. Що означає ім'я індійського хлопчика Піччі — героя оповідання «Слоненя на прізвисько Гунда»? (*Божевільний*)
7. Як звали малих княжичів — героїв оповідання «Брати», які на довгі роки були розлучені один з одним? (*Василько та Данилко*)
8. З ким мандрував Василько — герой оповідання «Козак Василь»? (*З кобзарем*)
9. На кого виміняв пан малого Миронка — героя оповідання «Собаче життя»? (*На цуценя*)
10. Куди помандрував Захарко — герой оповідання «Мандрівник»? (*До Канади*)

V. Фізкультхвилинка

Поки ще малий — учися все у світі робити,
Рівно встати потрудись — і цікаво буде жити.
Ти привчай до цього руки, вчись відмінно ти щоднини.
Пізнавай усі науки, бо ж у світі ти — Людина!

VI. Продовження роботи над темою

1. «Моя Україна — правова держава» (зображення основних прав дитини — на малюнках)
— Повторімо права дитини за малюнками.
2. Пошта казкових героїв
— Які права порушено?
— З яких казок до нас звернулися за допомогою?
 - В бочку з сином посадили,
Засмолили, покотили
Та й пустили в океан.
Мов велів так цар Салтан
 (*Казка «Про царя Салтана» — порушено право на життя.*)
- Діти, прошу у вас допомоги! Як бути? Що робити? Не в силах я уже терпіти. Гидким мене всі називають, всі ображають та щипають!
 (*Казка «Гидке каченя» — порушено право на гідність та повагу.*)
- — Любі друзі! Поможіть! Дід з бабою спалили моє гніздечко! Як мені бути?
 (*Казка «Кривенька качечка» — порушено право на особисті речі.*)
 - Роботи багато!
Не встигну ніяк!
Та й що одягну я?
Це ж свято! Це бал!
А, може, мені допоможете ви?
Так хочу сьогодні на бал я піти!

(Казка «Попелюшка» — на відпочинок, на дозвілля, на свободу й особисте життя, на свободу думки і слова, на володіння та користування своєю власністю.)

3. Правовий диктант

- 1) Що таке право? (*Право — це система обов'язків, правил поведінки, встановлених державою.*)
- 2) Обов'язки — це... (*сукупність моральних зобов'язань людини перед іншими*).
- 3) Головний міжнародний документ ООН. (*Конвенція про права дитини*)
- 4) Чим захищаються права дитини? (*Державними та міжнародними законами*)
- 5) Як ви розумієте вислів «Ти не один»? Напишіть твір-мініатюру (*5–6 речень*).

4. Читання настанов Матері Терези (презентація)

- Життя — це можливість. Скористайся нею!
- Життя — це краса. Захопися нею!
- Життя — це мрія. Здійсни її!
- Життя — це виклик. Прийми його!
- Життя — це обов'язок твій насущний. Виконай його!
- Життя — це багатство. Не розтринькай його!
- Життя — це надбання. Борони його!
- Життя — це любов. Насолодися нею сповна!
- Життя — це таємниця. Пізнай її!
- Життя — це вмістилище лиха. Здолай усе!
- Життя — це пісня. Доспівай її до кінця!
- Життя — це боротьба. Стань борцем!

VII. Підсумок уроку

— Від народження ви маєте певні права, що гарантовані й захищаються державою. Ви їх повинні знати і реалізовувати щодня.

Ваші права не повинні порушувати права інших.

З часом у вас збільшаться кількості обов'язків та відповідальності.

Існують закони, що визначають ваші обов'язки. Ви мусите їх знати та виконувати.

Незнання закону не звільняє вас від відповідальності.

Пам'ятайте! Саме ви відповідаєте за своє життя та здоров'я. Ваша позиція впливатиме на ваших друзів, знайомих, батьків, на майбутнє нашої країни!

Будьте всі щасливі, діти! З усмішкою у світ ідіть!

Хай вам щиро сонце світить! Всі здоровими ростіть!

І на згадку вам дарую ось такий урок —

Щоб права ви пам'ятали, а обов'язки ж не забували!

Це все записано в Законах, в Конституції у нас,

Бо держава Україна завжди піклується про вас!

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абетка рівності* / авт. тексту П. Полянський. — К., 2007. — 12 с.
2. *Бібік Н. М.* Зростаємо громадянами: оповідання про Конституцію України: навч. посібник / Н. М. Бібік, М. М. Ілляш. — К. : Веселка, 2000. — 87 с.
3. *Гавриш С.* Маленькі історії про великі істини. Права та свободи дитини: кн. для читання / С. Гавриш. — Х. : Ранок: Веста, 2004. — 160 с.
4. *Гречко Н.* Інтегрований урок у 4 класі (Читання, «Я і Україна». Громадянська освіта, основи здоров'я) // Початкова школа. — 2013. — № 1. — С. 28–30.
5. *Конвенція про права дитини.* — К. : Укр. Правнича Фундація. Вид-во «Право», 1995. — 32 с.
6. *Конституція України і основи правознавства в школі: книга для вчителя* / За ред. У. Б. Усенка. — К. : Український центр правничих студій, 1999. — 384 с.
7. *Корнієнко С. М.* Весела перерва. 1–4 класи : посібник для вчителя / С. М. Корнієнко. — Т. : Навчальна книга — Богдан, 2001. — 128 с.
8. *Корчак Я.* Правила життя / Януш Корчак; пер. з пол. Ю. Попсуєнко; худож. О. Застанченко. — К. : Молодь, 1989. — 318 с.
9. *Морально-етичне виховання. 2 клас.* Дидактичні матеріали до уроків варіативного курсу. — Ч. 1. / упоряд. Л. Г. Дмитренко — Х. : Вид. група «Основа», 2013. — 140 с.
10. *Навроцька Г.* Це треба знати всім: науково-популярна книга / Г. Навроцька. — К. : Веселка, 1987. — 112 с.
11. *Пономаренко В., Воронова Т.* Права дитини і валеологія // Початкова школа. — 1998. — № 11.
12. *Права дитини: до 2 Всеукр. з'їзду працівників освіти / М-во освіти і науки. Представництво ЮНІСЕФ в Україні.* — К. : UNICEF, 2001. — 40 с.
13. *Права дитини: зб. док. / упоряд. В. Усенко; ред. І. Я. Зелена.* — Л. : Оксарт, 1995. — 110 с.
14. *Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти сім'ї та дітей: Закон України, 1 жовт. 2008 р. // Голос України.* — 2008. — 1 листоп. — С. 11.
15. *Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи. «Я і Україна».* — К. : Початкова школа, 2006. — 432 с.

16. *Програми курсів за вибором для загальноосвітніх навчальних закладів. Варіативна складова Типових навчальних планів. 1–4 класи / упоряд. : Л. Ф. Щербакова, Г. Ф. Древаль. — Тернопіль : Мандрівець, 2009. — 240 с.*
17. *Про заходи щодо забезпечення захисту і прав законних інтересів дітей: Указ Президента України, 5 трав. 2008 р. // Уряд. кур'єр. — 2008. — 14 трав. — С. 4–6.*
18. *Фізкультхвилинки у початковій школі / упор. : Т. В. Решетука, Т. Б. Ухіна, О. В. Лабащук. — Тернопіль : Мандрівець, 2011. — 128 с.*
19. *Химинець В. В., Кірик М. Ю. Інновації в початковій школі. — Тернопіль : Мандрівець, 2012. — 312 с.*
20. *Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: навчальний посібник / А. В. Цьось. — Луцьк : Надстир'я, 1994. — 51 с.*
21. *Шахненко В. І. Азбука здоров'я молодшого школяра: посібник для вчителя 1–4 класів / В. І. Шахненко. — К. : Центр «Магістр-S», Творча спілька вчителів України, 1998. — 215 с.*

Інтернет-ресурси

1. *Вознюк Л. Вірші — <http://lesia.vozniuk.com>*
2. *Москаленко А. Сімейні цінності — <http://life.pravda.com.ua>*
3. *Правова абетка. odb.km.ua>index.php/ourvid/173*
4. *Сайт Дитячого фонду ООН (UNICEF) [http:// www.unicef.org](http://www.unicef.org)*

ДОДАТОК

С. ГАВРИШ «МАЛЕНЬКІ ІСТОРІЇ ПРО ВЕЛИКІ ІСТИНИ»

» ІСТОРІЯ ДЕВ'ЯТА

СЛОНЕННЯ ГУНДА

Маленьке індійське селище. У родині погонича слонів свято. Нарешті народився хлопчик. Перша дитина померла, і, щоб увести в оману злих духів, батьки назвали другого хлопчика Піччі, що означає «божевільний». Довгий і складний обряд супроводжував народження маляка. Батько, аби відвернути увагу злих духів, одягнув жіноче вбрання, сховався у темній кімнаті і робив вигляд, нібито це він народжує дитину. І ось усе завершилося добре — народився жаданий хлопчик. Батьки вшановують добрих богів і дякують їм. Кладуть навколо оселі квіти, приносять дарунки богам і радіють, що перехитрили злих духів.

— Дідуню, а чому батьки мріяли саме про хлопчика?

— Я вже розповідав тобі, онучку, що більшість народів віддавала перевагу синам. Не є винятком і індійці. Діти в індійській родині — її благословення і найбільша благодать. Але саме син має найвищу цінність. Індійці вважають, що поховальні і поминальні обряди, які проводить син, дарують батькам безсмертя. Батькові син допомагає перейти у наступне відродження, а для матері він — виправдання сенсу її життя.

*За віруваннями індійців, боги і люди живуть
поряд і підтримують рівновагу між добром*

Вулицею селища біжить зграйка веселих дітлахів.

— Піччі, зачекай-но!

— Тітонько, відпустіть мене, — благає Піччі.

Жінка обтирає замузане личко хлопця, поправляє на ньому одяг і лагідно промовляє до малого:

— Ти ще встигнеш награтися з друзями. Зачекай. Подумай, як на тебе, такого замузаного та неохайного, подивляться боги. Як вони дізнаються, що це Піччі?

Хлопчик перестав пручатися.

— Так, тітонько, ви праві. Не можна бути таким, щоб боги не могли упізнати, — щиро погодився Піччі, обтрушуючи з себе пилюку.

Жінка схвально посміхнулася. У селищі дітей любили усі. Кожна жінка вважала за честь і обов'язок турбуватися не тільки про свою дитину, а й про всіх дітей селища. Старші діти піклувалися про менших, а менші допомагали найменшим.

Дітлахи далі побігли вулицею. Розпочалася цікава гра. Старші діти розподілили ролі. Кожен із дітлахів зображував певного бога, його вдачу, особливості, вади, як про нього розповідали батьки. Раптом Піччі запротестував:

— Я не буду грати цього злого бога, не хочу!

Усі дітлахи застигли від здивування. Піччі скинув із себе імпровізоване вбрання бога і пішов геть.

— Ти справді божевільний! — гукали йому навздогін.

— Дідусю, чого це діти глузують з Піччі?

— Зрозумій, онучку, діти виростають на легендах і переказах свого народу і не можуть зрозуміти поведінку Піччі. Адже батьки, родичі і всі дорослі розповідають, що завжди було так, а не інакше. Боги і люди живуть поряд і підтримують рівновагу між добром та злом. Треба з повагою ставитися і до добрих, і до злих богів, знати своє місце у суспільстві, старанно виконувати свої обов'язки.

— Я вже майже зрозумів, а якщо послухаю далі, зрозумію ще ліпше. Розповідайте ж, будь ласка, далі, дідуню.

Ображений Піччі побіг за село. Там його радісно зустрів великий Гунда.

Гунда, що в перекладі означає «скеля», друг хлопчика — старий, досвідчений слон. Він уже не може виконувати важку роботу, то ж вільно пасеться біля селища. Піччі, граючись зі слоном, вчиться бути погоничем, і Гунда радо йому допомагає. Хлопчик нагодував свого друга стиглими плодами і весело розсміявся. Гунда підняв хобот і засурмив. Піччі застрибав навколо слона, вигукуючи:

— Ти, Гунда, справжня скеля!

Хлопчик забув усі образи. Безтурботний, він біг лугом, наспівуючи хвалу всім богам. Було дуже спекотно, тому Піччі прямував до річки — викупатися і подивитися, як просувається будівництво, яке розпочали білі люди. Англійські колонізатори будували великий і міцний міст через річку. Батько Піччі зі своїм слоном також працював на будівництві.

Індійське суспільство було поділене на касты

Допитливий хлопчик сам не помітив, як опинився перед наметом англійського інженера. Завіса була відхилена. За столом сиділа дівчина.

— Хто ти такий? — звернулася вона до малого.

— Я — Піччі з касты погоничів слонів, — відповів хлопчик. Його чорні жваві очі з цікавістю дивилися на незнайому, чудернацько вдягнену білявку. Дівчина примружилася, схилила голову набік і, усміхаючись, спитала:

— І що ти тут робиш, Піччі з касты погоничів слонів?

— Боги керують моїми ногами. Якщо я тут, то так повинно було статися, — упевнено відповів Піччі.

Через півгодини Мері, так звали доньку інженера, вже багато дізналася про життя і вдачу малого індійця. Вона була справжня англійка з гарної родини. Її манери, освіченість, уміння триматися допомагали їй навіть у складних умовах Індії бути корисною не тільки батькові, а й місцевому населенню. Мері вважала, що освіта і вироблення практичних навичок могли б значно поліпшити життя індійців. А тому не пропускала нагоди допомогти їм у вирішенні цих проблем.

— Можеш мені допомогти, Піччі? — примруживши очі, спитала дівчина.

— Звичайно, можу, я знаю все про бога Крішну і багатьох інших богів.

— Це дуже гарно. А чи вмієш ти рахувати? Бо я тут займаюся підрахунками зарплати для людей, які працюють на будівництві.

— Трохи вмію.

— Тоді підрахуй мені оці цифри.

Відповідь не забарилася. Піччі дійсно вправно рахував.

— Ти справжній талант, — зраділа Мері.

— Я не Талант, я Піччі, — заперечив хлопчик.

Весело розсміявшись, Мері додала:

— Може, Піччі хоче навчатися в місіонерській школі, а в майбутньому стати інженером чи вченим?

— Ні, не хочу.

— Та ти ж такий здібний хлопчина і не хочеш навчатися?!

— Я і так вчуся. Я вже навіть краще від свого двоюрідного брата керую слонем.

— А якби ти пішов вчитися, то колись би зміг керувати цілим будівництвом.

Серце хлопчини затріпотіло. Йому, звичайно, дуже хотілося керувати цілим будівництвом, але чи схвалять це боги?

— А як до цього поставляться боги? — закліпав він великими чорними оченятами.

— Це вирішуєш ти, а не боги. Тобі приймати рішення.

— Неправда! — збентежений хлопчик вискочив із намету.

Піччі стрімголов біг до свого друга Гунди. Збуджений і розгублений, хлопчик довго розповідав слонові, що з ним трапилося і яка дивна англійка Мері. Гунда гучно сурмив, але, звичайно, нічого не промовив у відповідь.

— Мабуть, і ти не знаєш відповіді, — сказав Піччі і засмучений пішов додому.

Удома його зустріла рідна тітонька Нага. У неї, здавалося, були відповіді на всі запитання. Ось і зараз, вислухавши хлопчика, вона посадила його біля себе і почала розповідати історію. Нага розказала, як його дідусь довго чекав народження Піччі і, нарешті дочекавшись «народження своїх дітей», кинув усі справи і вирушив до лісу. Він став самотником — «вана прастха». Тепер у молитвах він готується до відродження.

*Індійці вважали, що їхню долю визначають боги,
яким обов'язково потрібно підкорятися*

Увечері хлопчик розповів про свою пригоду татові.

— Піччі, ти знаєш, як ми з мамою тебе любимо, як довго чекали твого народження. Невже ти хочеш порушити одвічну рівновагу і забрати в нас можливість прожити благочестиве життя? — засмучено мовив батько і розповів на підтвердження своїх слів історію про зухвалість деяких богів, яких за це було покарано.

Та Піччі не вгамувався. І наступного дня на заняттях у сільській школі він поставив це ж запитання старому вчителю — гуру.

— Що ж, Піччі, уяви собі, що слони почнуть літати, — промовив учитель.

Усі дітлахи засміялися. Але Піччі така відповідь не переконала. Учитель почав розповідати про життя богів, про минулі часи, про героїв. Піччі слухав не уважно і думав про щось своє.

Раптом знадвору донісся страшенний шум. Люди бігли вулицею селища, щось вигукуючи. Перебуваючи в полоні своїх думок, Піччі не відразу зрозумів, що трапилося і як він опинився надворі. Хлопчик розгублено оглядався круг себе. Та ось він побачив великого слона, що дико ревів і, ламаючи все на своєму шляху, просувався

уперед. Слон був сказаний. Таке іноді траплялося в джунглях і було великим лихом для мешканців селища.

Піччі ніколи не бачив нічого страшнішого і тому закляк посеред вулиці: він не міг відірвати погляду від сказаної тварини. «Мабуть, так хочуть боги, — майнула думка в голові малого. — Я ж потрібен батькам і родичам. Та нічого не вдієш — боги вирішили мене вбити...» — подумав Піччі, заплющивши від жаху очі. Курява здіймалася вулицею. Розплющивши очі, малий побачив свого улюбленого Гунду. Дві величезні тварини зіштовхнулися, як дві скелі. Від цього поштовху, здавалося, здригнулася земля.

*Кожен індієць мав виконати своє життєве
призначення*

Сказаний слон кинувся тікати у джунглі, а Гунда, піднявши хобот угору, переможно засурмив. Піччі підбіг до слона і побачив очі тварини, які дивилися йому в саме серце. Гунда захитався і повільно опустився на передні ноги. Старий слон зовсім виснажився. Ще хвилина — і він упав на бік. Гунда помирав. Піччі, обхопивши руками хобот слона, плакав і благав богів допомогти. Підійшов гуру і, обійнявши малого, мовив:

— Може, тепер ти зрозумієш, що навіть Гунда став на захист порядку у Всесвіті. Він урятував твоє життя, аби ти міг виконати своє призначення.

Підбігла мати і притиснула Піччі до себе.

— Дякувати богам, ти живий. Люди запам'ятають, як Гунда рятував тебе і все селище, — повторювала вона, ведучи Піччі додому.

Будівництво моста завершувалося. Великі і могутні тварини вправно переносили вантажі. Серед них було мале слоненя і погонич. Це — Піччі і його чотириногий друг. Коли слоненя виросте, то слухатиметься хлопця в усьому. Але попереду довгий і складний шлях навчання.

До Піччі наблизилася дівчина в європейському одязі. Слоненя здивовано дивилося на біляву дівчину і вже хотіло тікати, та малий погонич уміло його заспокоїв.

— Піччі, то ти не надумав навчатися? — запитала Мері.

— Я і так старанно вчуся, — мовив хлопчик, і тепер у його голосі не було жодної краплини сумніву.

— Ну, то роби, як знаєш, — відступилася дівчина. — А як звати твоє слоненя?

— Мого слона звати Гунда. Це я дав йому таке ім'я. Воно означає «скеля».

Слонення підняло хобот і засурмило, наче доводячи, що їхнє життя — то скеля, яку ніхто не зрушить з місця.

— Дідусю, ви розповіли мені дуже багато цікавих історій, але ще жодного разу не згадували про наш народ, про українців.

— Це ти правильно помітив. Я хотів, щоб ти вчився думати самостійно, знаходити спільне у різних народів, визначати особливе. Я думаю, зараз саме час розповісти про українців.

— Я дуже хочу послухати. Коли ж з'явилися українці?

*Київська Русь — колиска українського,
білоруського та російського народів*

— Знахідки археологів доводять, що на території сучасного Києва наприкінці V — початку VI століття було закладене стародавнє городище. Відтоді на території міста постійно живуть слов'яни. Як свідчить більшість літописів, заснував Київ полянський князь Кий із братами Щеком і Хоривом та сестрою Либіддю. У IX столітті Київ перетворився на політичний і торгово-ремісничий центр східнослов'янської держави — Київської Русі, що стала колискою українського, білоруського та російського народів, сформованих на основі руської народності. Київська Русь — одна з наймогутніших ранньофеодальних держав Європи — простягалася від Карпат до Волги і від Ладозького озера до Чорного моря. У ній об'єдналися всі східні слов'яни, що сприяло їх суспільно—економічному, політичному і культурному розвитку та успішній боротьбі проти зовнішніх ворогів. Володарі Франції і Швеції, Угорщини й Польщі, Візантії й Англії, Німеччини і Норвегії вважали за честь поріднитися з великим київським князем. За часів правління Володимира Святославовича, який об'єднав східнослов'янські землі і захистив Русь від зовнішніх ворогів, місто досягло найвищого розквіту. Ярослав Мудрий продовжив боротьбу за єдність Руської держави і розпочав у Києві нове велике будівництво. Я розкажу тобі, онучку, історію про середульшу доньку Ярослава — Анну.

» ІСТОРІЯ ДЕСЯТА

ПОЛЮВАННЯ КНЯЗІВНИ АННИ

У центрі Києва на честь перемоги над печенігами височить Софійський собор. Князь Ярослав присвятив його «мудрості християнського вчення». Велич і краса Софії утворює перемогу християнства над язичництвом на Русі. Мозаїки і фрески всуціль

вкривають стіни, склепіння і колони собору. Вінчають його тринадцять бань: від малих — з боків, до найбільшої — у центрі. Покрівля собору — з листового свинцю. Софійський собор — резиденція митрополита руського і головний храм Давньоруської держави. Навколо храму розташувалися кам'яні церкви, князівські палаци та боярські хорони. А внизу, під горою, вирує Поділ — головний ремісничо—торговельний посад.

Цілі квартали заселені ремісниками: гончарями, кожум'яками, дігтярами, ковалями, зброярами, теслями, каменярями, будівельниками оборонних валів, каменотесами, ювелірами, склодувами, що виготовляють різноманітні вироби зі скла і смальту для мозаїк. Значну частину Подолу займає торговище, де сходяться «гості» — купці з усіх кінців світу. І Верхнє місто, і Поділ перетинають головні вулиці, що йдуть від міських воріт до центральної площі — торговища. Увесь простір між вулицями поділено на садиби. Вулиці і провулки огорожені дерев'яними парканами. Князь Ярослав Мудрий, прагнучи посилити політичну роль столиці Русі, і далі укріплює, розширює і прикрашає Київ.

*Софійський собор — утвердження перемоги
християнства над язичництвом*

У світлиці палацу перед князем Ярославом стоїть чернець і промовляє:

— Світлий князю, я розумію, що Анна — ваша улюблена донька, але ж усі діти пишуть на дерев'яних дощечках, вкритих воском, тоді як Анна забажала писати чорнилом на дорогому пергаменті. Вона ж його просто попсує!

— Не твоя справа вирішувати, що для мене дорого, — відповів князь. — Не для забави навчаю я Анну, а для могутності всієї нашої держави. Великі справи чекають на Анну, — задумливо мовив князь. — А зараз іди до неї і навчай усього, що сам знаєш.

— Дідусю, а які справи чекають на Анну? Вона ж дівчинка і, мабуть, не може бути князем.

— Дійсно, Анна не може княжити в Києві: у неї є брати Ізяслав, Володимир, Святослав і Всеволод. Та Ярослав Мудрий знає, що віддасть Анну, як і її сестер Єлизавету й Анастасію, заміж за могутнього правителя іноземної держави. І коли доньки його будуть освічені і віддані своїй Батьківщині, то вони зможуть впливати на відносини між державами на користь Київської Русі.

— І справді так буде, дідусю?

— Справді, онучку. Найстарша, Єлизавета, вийде заміж за норвезького принца Гарольда, наймолодша, Анастасія, — за угорського короля Андрія, Анна — за французького короля Генріха I Капетінга. Через одинадцять років після одруження помре чоловік Анни — Генріх, королем стане її малолітній син Філіп, і вона як регентша одноосібно буде правити Францією. Анна добре володіла кількома мовами, але майже на всіх грамотах підписувалася слов'янськими літерами — «Анна Регіна» (королева). Літерами, які навчив її писати старий чернець у батьківському палаці в Києві.

Розум і знання — то наймогутніша зброя

— То ви думаєте, Анна любила вчитися?

— Як розповідають легенди, малою Анна, улюблениця батька і старших братів, була бешкетлива і вередлива, часто пустувала, мала сміливу вдачу і відзначалася допитливістю. До навчання була здібна, але несумлінна.

От і зараз Анна поставила велику пляму на дорогоцінному пергаменті, подивилася на неї, неквапно підвелася і промовила:

— Досить! Ми їдемо на полювання.

— Анно, ти вже багато знаєш, ти добре володієш іноземними мовами, але не можна зупинятися на досягнутому. Розум і знання — то наймогутніша зброя.

— Наймогутніша зброя — меч і спис. Письмом і читанням ворога не вб'єш і звіра не вполюєш! Ти хоч і чернець, а таких простих речей не знаєш, — зверхньо кинула князівна. — Поїдеш зі мною і братом моїм Всеволодом на полювання, то сам переконаєшся у моїй правоті.

Чернець не став заперечувати дівчинці, а тільки посміхнувся і вже хотів іти, як Анна щось пригадала:

— Зачекай! Скажи, а що то за хлопець несе твої речі і книжки аж від бібліотеки і до нашого палацу? Я його кілька разів бачила з тобою.

— Той хлопець — мій найкращий учень. Звати його Богдан. Він з простого люду, але дуже обдарований.

— Так-таки й здібний? Мій брат Всеволод знає аж п'ять мов і книжки читає філософські.

— Так, Анно, ваш брат — справді талановитий учень, але й прості люди мають хист до наук. Ще дід ваш — великий князь Володимир — по всій Русі школи заснував, а батько ваш звелів школи відкрити при всіх церквах і монастирях. А вже скільки він церков побудував, то ви й самі знаєте. І Софію Велику, і собор

Ірини — на честь матері вашої, і Георгіївський собор — на честь свого святого, і...

— Та досить, досить. Я й сама знаю. Не про те я в тебе питала, а про учня. Якщо він такий уже розумний і талановитий, нехай з нами на полювання їде. Може, і я в нього чогось навчуся. Ти ж сам говорив, треба до всього придивлятися й усього вчитися.

Княжа дружина виїхала у місто. Аж раптом на вулиці шлях їй перегородив зламаний віз із горщиками. Юрба метушилася, намагаючись підняти воза і поставити на місце колесо. Що ж робити?

Добробут народу — добробут держави

— Нехай вирішує сестра моя, Анна, — сказав Всеволод. Верхи на білому жеребці вперед виїхала Анна і звеліла:

— Скиньте воза на узбіччя, а невдаху-гончаря посадіть в яму. Нехай не заважає князівському полюванню.

Воїни кинулися виконувати наказ князівни. На дорогу посипалися горщики, перетворившись на купу черепків. Дружина рушила далі.

— Дозвольте мені мовити, — звернувся до Анни Богдан — кращий учень ченця. — Ви, Анно, звичайно з найвищого роду, і не простій людині вас судити, але рішення ваше несправедливе. Прості люди — ремісники, селяни, торговці і той гончар — це ваші співвітчизники, їхній добробут — це і ваш добробут. Хіба ж винен цей бідолаха, що на його возі зламалося колесо?

Мовчки слухала Анна слова хлопця. Вона відчувала, що він каже правду. Та хіба може князівна визнати свою помилку перед якимось школярем? І Анна, вдаривши коня, помчала в ліс.

Анна вже не раз бувала на полюванні і знала, як треба поводитися. Опинившись у гущавині лісу, вона анітрохи не злякалася. Побачивши попереду струмок, князівна прив'язала коня до дерева і пішла напитися води. Піднявши голову, побачила велетенського, із червоними, налитими кров'ю очима ведмедя, що сунувся прямо на неї. Анна натягнула тятину лука і стала чекати. Вона знала: ведмідь, коли наблизиться до людини, зводиться на задні лапи, аби накинута на неї і розчавити. У цю мить потрібно вцілити стрілою прямо звіркові в серце.

«А що, коли тварина не зведеться на задні лапи? — промайнула думка. — Я ж не така вже й велика перешкода для звіра. Ведмідь підводиться на задні лапи, коли бачить перешкоду, вищу за себе. Так, я вища за простих людей, бо я князівна, та хіба знає про це ведмідь?»

Анну охопив невимовний жак. Краплі поту виступили на її чолі, а руки вперто стискали лук. І ось ведмідь почав зводитися на задні лапи. Дівчина заплющила очі й вистрілила.

Заревівши, ведмідь повалився на бік. У серці звіра стирчали дві стріли. Анна озирнулася. За її спиною стояв і посміхався кремезний велетень, її брат Всеволод.

— Анно, наш батько об'єднує руські землі заради могутності нашої держави. Якщо ми будемо триматися разом, нам не страшний не тільки ведмідь, а й будь—який ворог.

*Освічена людина долає перешкоди не силою,
а знанням і розумом*

Мовчазною поверталася з полювання Анна. Уже перед воротами міста звернулася вона до Богдана:

— Я накажу відпустити гончаря й відшкодую йому збитки. Найвищий повинен бути найсправедливішим.

Всеволод схвально посміхнувся, а Богдан не приховував радості.

— Ти правильно говорив,— продовжила Анна, звертаючись до ченця,— вищою за звіра, вищою за інших роблять людину знання і розум. Вони — найсильніша зброя. Усіляку перешкоду неосвічена людина, як звір, намагається здолати силою. А розумна людина — мудрістю.

Завжди пам'ятала королева Франції Анна своє полювання в лісах під Києвом і свої слова — «людина долає перешкоди не силою, а знанням і розумом». Була вона правителькою мудрою, а тому могутньою. У сумні години, коли Анні хотілося повернутися в рідний Київ, притискала вона до серця Євангеліє, що батько Ярослав дав їй у далеку путь.

— А що, Анна дійсно була хорошою королевою?

— Так, це правда. До речі, Євангеліє Анни згодом дістало назву Реймського. На ньому присягали французькі королі протягом багатьох століть, коли вступали на престол Франції. І нині це Євангеліє зберігається в Реймсі.

— Дідуню, а що ж було далі?

— Слухай, онучку, і розміркувай. Першою відділилася від земель київських Галичина. Сини одного з онуків Ярослава Мудрого Ростислава після смерті батька повернули землі Галичини, що колись належали їх родові. Три сини Ростислава — Рюрик, Володар і Василь — енергійні, відважні та вправні вожді, мудрі політики, порядкували на Галичині разом. Між собою вони ніколи не сварилися і боронили свою землю від поляків, угорців і від князів київських,

волинських, чернігівських. Син Володаря Володимирко ще більше упорядкував ці землі і в 1144 році проголосив столицею місто Галич. Галичина і до того була великою багатою землею з добрим господарством, адже туди ніколи не доходили половці, а зібрана в одних руках, вона стала найсильнішою з українських земель.

— Я зрозумів. Брати не сварилися, і тому їхня земля стала наймогутнішою.

— Правильно, але це тільки початок моєї оповідання про розуміння і злагоду між братами.

— Як цікаво! Розповідайте далі, дідусю.

— По всій Україні точилися сварки та війни між братами. Та ще й різні сусіди зазіхали на землі українські. Був час, коли Галичину захопили угорці. Та в 1199 році князь волинський Роман заволодів Галичем і об'єднав землі Галицькі і Володимиро-Волинські в єдине Галицько-Волинське князівство. Намагався Роман об'єднати й інші землі українські. Йшла про нього слава як про князя сильного, грізного й могутнього. Покладали українці на Романа надію, що припинить він усі сварки і наведе лад в Україні. Та не судилося тому статися. Загинув князь Роман.

*1199 року князь Роман Мстиславович
об'єднав землі Галицькі і Волинські в єдине
Галицько-Волинське князівство*

Після його смерті залишилися два маленькі синочки — чотирирічний Данило і дворічний Василько. Їхнє життя в Галицько-Волинській державі було під великою загрозою.

— То це саме ті брати, дружба яких є прикладом справжнього братерства?

— Так, онучку. Слухай же їхню історію.

» ІСТОРІЯ ОДИНАДЦЯТА

БРАТИ

Місто Володимир-Волинський ще зранку гуло, як стривожений вулик. Посол сіверських князів Ігоровичів звернувся до городян:

— Видайте нам малих Романовичів і прийміть князем Святослава Ігоровича!

— Вбити посла! Вбити! — заревів натовп.

— Не можна вбивати посла, треба відпустити його з миром.

Городяни почали сперечатися. Були у місті такі, що хотіли виконати вимогу посла, та прямо про це сказати не наважувалися. Усіля-

кими хитрощами вони намагалися повернути на свій бік інших. По обіді княгиня Романова довідалася про небезпеку і почала збирати малих синів у путь. Уже рік минув по смерті князя Романа, і відтоді молода вдова не мала жодної хвилини спокою. Звідусіль зазіхали князі на землі галицько-волинські.

Колись називалися побратимами її чоловік Роман і угорський король Андрій та уклали між собою угоду: коли хтось із них помре, другий має дбати про його сім'ю. Дотримавши слова, Андрій приїхав з військом до прикордонного галицького міста Сянока. Зустрівся з княгинею, чим міг зарадив біди та дітей приголубив, як рідних синів. Залишив військо їм у поміч та й повернувся у свою столицю. Як не намагалася княгиня мир у державі втримати, та що ж може вдіяти молода жінка проти підступних бояр, зажерливих князів, несамовитих половців. Довелося втекти з дітьми до Володимира-Волинського. Та й тут, у спадщині чоловіка, не було їм спокою. Почалися нові випробування.

*Роман Мстиславович дбав про могутність
Галицько-Волинського князівства, однак після
його смерті знову запанував розбрат*

Темної ночі через отвір у стіні вийшли втікачі. Молода княгиня несла малого Василька, а боярин Мирослав, дядько її синів, старшого Данила. Княгині здавалося, що за кожним кущем, кожним деревом чекає на них небезпека. Вона тремтіла усім тілом, але ні Мирославові, ні Данилові нічим не видавала свого хвилювання, лише міцніше притискала до себе сина, ховаючи скупі сльози в його волосся.

Раптом Мирослав, що йшов попереду, зупинився, прислухавшись. Схилившись до княгині, він прошепотів:

— Усі ми повз варту не пройдемо. Беріть князя Данила і тікайте, а ми з Васильком сховаємося у місті. Бог дасть — врятуємося. Данило насупив брови і грізно зашепотів:

— Ні! Я без Василька нікуди не піду. Тільки разом!

— Цить ти, лишенько, не дам я вас розлучити, — мовила княгиня. — А ти, Мирославе, запам'ятай — Романовичі або князюватимуть разом у мирі і злагоді, або разом загинуть.

І цього разу пощастило княгині з дітьми втекти від загрози до польського князя. Але все ж таки довелося їм розлучитися на деякий час.

— Пам'ятай, Даниле, тільки разом із братом будеш ти могутнім і сильним правителем. Що б не сталося з тобою, які б злі язики

не намовляли тебе на розбрат — тримайся Василька, — промовляла княгиня, виряджаючи сина в дорогу до короля Андрія.

— На тебе, сину, вся надія. Не тільки моя, а й усього народу нашого. Мусиш ти справу батька свого продовжити, землі руські поєднати і Галичину рідну з колін підняти.

Минали літа. Підросли малі Романовичі: Данило — в Угорщині, Василько — в Польщі. Та немов невидимою ниткою були з'єднані хлопці.

Бувало, прокинеться вранці Василько і до матері:

— Наснився мені братик Данилко. Казав, що сьогодні або завтра купці привезуть нам подарунки від нього і від короля Андрія.

— Ой Васильку, ну які подарунки? Ти ж знаєш, що зараз не можна безперешкодно проїхати до нас з Угорщини — на кордоні повстання, — одказує йому княгиня.

Тільки усміхнеться Василько. А надвечір і справді купці приїдуть, поклони і подарунки передають від короля Андрія і князя Данила. Дивується княгиня. А потім і дивуватися перестала, звикла, що Василько все про Данила знає, а Данило про Василька.

Багато років минуло, багато випробувань випало на долю братів, аж поки вони змогли повернутися на батьківщину і стати справжніми правителями Галицько-Волинської держави. Після довголітньої праці і запеклої боротьби двадцятивосьмирічний Данило став володарем усієї Галичини та Волині.

На околиці Галича стоять два кремезні молодики. Тримаяться за руки і промовляють щось один до одного. Це брати рідні: Данило Романович — князь галицький — і Василь Романович.

— Нарешті, Васильку, ми відвоювали батькові землі. Але робота наша тільки починається. Ми повинні мир у державі своїй встановити, боярських верховодів, що народ утискують та кривдять, приборкати та мрію батька здійснити — усі руські землі об'єднати.

— Ти, Даниле, старший, і я завжди тебе поважати і слухатися буду. Усі твої слова правильні і справедливі. Будемо ми разом мирне життя налагоджувати, справедливі порядки заводити, будувати нові міста і села, — відповів Василько.

Коли розгромили вони останнього охочого на галицький престол, Данило взяв собі Галичину, Василько — Волинь. Як перед тим, так і пізніше брати жили у злагоді і розумінні, ніколи не сварилися, і землі їхні були однією силою, одностайною державою. Побудував Данило з братом багато міст великих і малих. Улюбленим же у Данила було місто Холм, котре він прикрасив гарними будівлями й укріпив кам'яними мурами. Там і стала його столиця. А ще побудував він на Княжій Горі біля річки Полтви замок, який назвав на

честь свого сина Лева. Звідси й узяв свій початок славетний та величний Львів.

*Вігвага, мудрість Данила Галицького оспівані
в народних легендах*

Усе своє життя присвятив Данило об'єднанню і розбудові земель руських. Та не судилося здійснитися його мрії. Золота Орда спустошувала землі, вбивала людей, руйнувала міста. Відважно бився князь Данило Галицький із загарбниками, не один раз був у боях поранений, та все ж змушений був визнати залежність від татар. Провів Данило 25 днів у Орді, ведучи переговори з ханом Батием. Щоб зміцнити Галицько-Волинські землі, Данило змушений був визнати зверхність хана. Але Данило не мирився з татарською неволею і чекав тільки слушної нагоди, щоб вирватися з неї. Сподівався отримати він допомогу із Заходу і почав переговори з Папою Римським. Папа пообіцяв Данилові велику підтримку, навіть коронував його. Але марними були всі сподівання Данила, зрозумів він, що у боротьбі з татарами йому доведеться розраховувати лише на власні сили. І коли татарський воєвода Бурундай захопив усі Галицько-Волинські землі, Данило, не витримавши такої наруги, захворів і помер. Невдовзі пішов за ним у могилу і його улюблений брат Василько. Після смерті братів Данила і Василька не стало і давнішньої згоди.

Велике і могутнє Галицько-Волинське князівство почало втрачати свою силу.

— Ця історія дуже повчальна, але дуже сумна. Тепер я зрозумів, що тільки мир, злагода і порозуміння між братами та й усіма людьми можуть зробити державу сильною і могутньою. Адже так?

— Так, онучку. Ти молодець.

Тільки мир, злагода і порозуміння між людьми можуть зробити державу сильною і могутньою

Після твого народження ми довго сперечалися, яке ім'я тобі дати. І вирішили на честь князя Данила Галицького назвати Данилком. Пам'ятай, що Данило Галицький був у справах своїх чесним і справедливим, говорив завжди відкрито і не терпів брехні, підступності й підлості. До його думки прислухалася вся Європа. Його державу поважали у світі. Славетні діяння могутнього князя оспівані в легендах. Його відвагу, великодушність, добросердність вдячні нащадки ніколи не забудуть.

— Я завжди пам'ятатиму ваші слова, дідусю. Вам ніколи не буде за мене соромно.

— От і добре, онучку.

— А яким же далі було життя на Русі?

— Монголо-татари переписали руське населення й обклали його даниною. Але традиції русичів продовжували розвиватися. Про це свідчать дослідження кераміки, будівельної техніки, оборонних споруд, техніки карбування монет, написів на стінах споруд, книг.

У XIV столітті Київ став центром боротьби проти польських і литовських феодалів, які зазіхали на руські землі.

— А до якої ж держави належали в ті часи наші землі?

— До складу військово-політичного об'єднання — Великого князівства Литовського і Руського, де при владі були литовські феодали, але переважала руська культура; судочинство здійснювалося за «Руською правдою» — зведенням законів, створених ще Ярославом Мудрим; державною мовою була давньоруська мова. Усі дороги з Європи у Московію проходили через київські землі. Дніпром до моря ходили купецькі човни із різних держав. Торговельні зв'язки сприяли взаємозбагаченню руської та іноземних культур.

— А ми поїдемо до моря?

Традиції русичів продовжували розвиватися навіть за часів монголо-татарського верховенства

— Звичайно, поїдемо, онучку. Поїдемо на узбережжя Чорного моря, в місто Феодосію, що в давні часи називалося Кафою. Побуваємо з тобою в унікальному заповіднику, на горі Карадаг, яку називають перлиною Криму. Це — незвичайні місця, що вражають своєю красою і величчю. Гора Карадаг (що в перекладі з тюркської мови означає «чорна гора») колись була підводним вулканом. Це найстаріший на Землі згаслий вулкан. Вулканічна лава, застигаючи, витворила споруди дивної форми — стовпи, арки, фігурні ніші, що нагадують величезні ванни. Віддавна у цих кам'яних ваннах, де збиралася прозора дощова вода, купалися люди. Існує багато легенд про цю місцевість.

— Дідусю, а раніше українці їздили відпочивати до моря?

— Відпочивати не їздили. Українські землі не мали виходу до моря. Та наші люди бували в тих краях і в давні часи, бо татари їх забирали в ясир.

— А що таке ясир?

— Ясир, онучку, — то здобич у полюванні на людей. Войовничі кримські татари нападали на українські села і полонили людей. А потім, як худобу, гнали на продаж. У Кафі їх продавали на ринку як невільників. Багато наших людей зникло на чужині, у великій і жорстокій Османській імперії.

— Кримські татари поневолили багатьох українських дівчат і жінок. Не всіх їх вдавалося врятувати. Багато гинуло у неволі, а дехто знаходив свою долю в чужих краях. Одна така дівчина, Настя Лісовська, стала відомою усьому світові. Кримські татари продали Настю в гарем турецького султана Сулеймана II — дуже могутнього і впливового володаря. Своєю надзвичайною вродою, знанням багатьох мов, блискучим розумом і неабиякими талантами вона полонила серце султана і стала його дружиною, й увесь світ її пізнав як Роксолану — доньку землі Руської. Згодом Настя Лісовська відіграла значну роль у політичному житті Османської імперії. Усе своє життя ця мудра жінка намагалася допомагати Україні й українському народові, робила все, щоб її Батьківщина розквітла і посіла чільне місце серед інших країн.

— Ой, як цікаво! Я хочу більше дізнатися про це.

— Я розповім тобі, онучку, про дівчину Оксану та її братика Петрика. Це відбувалося в українській землі десь на початку XVI століття.

» ІСТОРІЯ ДВАНДЦЯТА

ЗА ЯСИРОМ

Одарка Іваниха не могла натішитися своїми діточками. І хоч знала, що не годиться задивлятися матері на власних дітей, час від часу, заколисуючи наймолодшого Іванка, не могла відвести погляду від Оксанки і Петрика.

Бодай спало — не плакало,
Бодай росло — не боліла
Голівонька і все тіло,—
Отцю, матці на втішеньку,
Добрим людям на службу,

— співала колискову Одарка і думала про дітей.

Найстарша, Оксана, її первісток, її квіточка, кохана дитиночка, була тоненька і гнучка, як гілочка; сині очі так і виблискували з-під чорних брів-ниточок, на щічках розквітали маки, а уста були повні і червоні, мов ягідки.

*Мільки з любові виростають гарні діти,
батькам на втіху і людям на радість*

До того ж вдачею пішла у матір — господинька така, що й годі шукати. І в хаті прибере, і їсти наварить, і хліба напече, і худобу догляне, а вже як гарно вишивала і співала! Хоч не було їй ще й п'ятнадцяти, а вже багато хто хотів до неї сватів засилати, та

знали, що не віддасть Одарка так рано заміж свою донечку. Петрик хоча й був на два роки молодший за Оксанку, але вже було видно його козацьку вдачу: завжди перший з-поміж друзів — і в роботі, й у грі, — до старого і до малого привітний та ввічливий, гарний та сильний, як його батько. Іванкові не було ще й рочки, але знала Одарка, що і третє її дитятко буде гарне та розумне. Бо ще мати навчила Одарку, коли та дівувала, що тільки з любові виростають діти гарними та вправними, батькам і всім людям на радість.

Чоловік Одарчин був на козацькій службі, тому головувала у сім'ї вона. А коли повертався з походу її коханий Іван, на честь якого і молодшого сина назвала, то вже не знала Одарка, як йому догодити і чим утішити. Іван, було, пригорне до себе Оксанку та Петрика, поцілує їх та й каже:

— Слухайтеся, діточки, матері, допомагайте їй, бережіть і захищайте одне одного. Навчайтеся науки та Слова Божого. Ти, сину, як підростеш, поїдеш до Києва вчитися, а потім старшиною козацьким станеш; а ти, доню, обереш собі чоловіком козака найкращого та найславетнішого і будеш йому за гарну дружину.

— Дідусю, а чому Петрик поїде вчитися до Києва?

— У Києві при Печерському і Михайлівському Золотоверхому монастирях були найкращі на той час школи. Там навчали арифметики, старослов'янської, руської та грецької мов, церковних співів. Існували також школи для посадських людей, де могли навчитися грамоти діти купців і ремісників.

— А коли ж у школах почали вивчати інші науки?

— Це сталося трохи пізніше — в XVII столітті, коли з'явилися так звані братські школи, їх відкривали міщани і православне духовенство на власні кошти. Освіта в цих школах базувалася на давніх слов'янських традиціях. У братських школах зазвичай було п'ять класів. Вивчалися «сім вільних наук» — граматика (латинська, грецька, польська й українська мови), риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія й музика.

— Мабуть, важка була та наука! А що було далі з Петриком та Оксанкою?

Батько знову вирушав у похід, а діти лишалися з матір'ю. Спливали дні й місяці. Вечорами Оксана вишивала рушники для посагу, Петрик майстрував малому Іванкові коника, а Одарка поралася по хаті й пишалася тим, як підрастають її дітки. Ніщо не віщувало біди.

Ясир — здобув у полюванні на людей

Одного дня, в неділю, збираючись до церкви, Одарка ніяк не могла вибрати сорочку малому Іванкові, аби по дорозі на церковну службу всі побачили, яке в неї гарне дитятко. Тому відпустила Оксанку з Петриком уперед, пообіцявши їх наздогнати. Та в цей час підступні кримські татари, оточивши село, зненацька напали на людей біля церкви і захопили їх у полон. Швидко тікали нападники з села зі своєю здобиччю. «Ясир, ясир!» — збуджено кричали вони один одному.

Так потрапили Оксанка й Петрик у татарський полон. Одарка ж побивалася у хаті: «Ой, і казали ж люди, що не повинна мати на своїх дітей задивлятися, бо біда їм буде. Що ж я наробила! Не вберегла своїх квіточок, гарних та веселих!» — плакала Одарка, притискаючи до грудей Іванка.

Спливло багато часу, а може, й не дуже, як привезли татари Оксану та Петрика у Кафу до моря. Дівчину швидко продали, а потім перепродали дуже багатому туркові.

Сподобалася вона туркові так, що він навіть утратив усю свою пихатість. Хоч і купив він Оксану, а як до неї підступитися, не знав. Дарунки коштовні їй приносив, ласощами пригощав, піснями та музикою веселив, та все їй немиле. Можна купити козачку, та душу і серце її — ніколи. Якось узяв турок Оксану на базар, аби купити їй прикрас та шовку. Довго ходили вони по базару, товари роздивлялися. Аж раптом побачив турок, як спалахнули очі Оксанчині.

— Що сподобалося тобі, зіронько моя? — звернувся він до дівчини.

— Якщо ти подаруєш мені те, що вподобала, я стану покірною і лагідною, — опустивши очі, щоб не було видно сліз, промовила Оксана.

— Добре, добре! — зрадів турок. — Вибирай: оксамит, шовки, коштовні прикраси. Вибирай, чого душа зажадає.

— Не хочу я ні шовків, ні прикрас. Купи у татар он того хлопчика і відправ його з купцями в Україну.

— Добре, — усміхнувся турок. — Зроблю, як ти бажаєш.

— Дідусю, тим хлопчиком був Петрик?

— Так, онучку. Оксана добре пам'ятала, що наказував-заповідав їм батько: допомагати один одному.

Підійшла Оксана до братика, обняла його міцно.

— Пам'ятаєш, Петрику, що казав тобі батько? Бути тобі козаком, рідну землю боронити, їдь з купцями додому, а мені судилося в неволі жити. Незабаром відправляють мене до Стамбула, — мовила Оксана і швидко відійшла від брата.

Невдовзі велика важка галера вийшла з порту Кафи і взяла курс на Туреччину. Найкоротший шлях туди лежав повз грізну і величуну гору Карадаг. На палубі стояла Оксана, дивилася, як веслюють

закуті в кайдани бранці—українці, і слухала пісню, яку співала стара туркеня.

*Батьків заповіт — захищати один одного
і допомагати один одному*

— Про що ця пісня, бабусю? — запитала Оксана.

— Пісня ця про чайок, що супроводжують кораблі. Кожен моряк знає, що побачити чайку можна тільки біля берега. І думають моряки, що чайки — то загинулі душі їхніх товаришів. Скоро мине галера Карадаг і вийде у відкрите море. Тоді вже не побачимо чайок аж до берега турецького.

І продовжила стара туркеня свою сумну пісню. Аж раптом на галері почалася страшенна метушня.

— Що трапилося? — здивувалася Оксана. — Чому турки до бою готуються?

І тут побачила дівчина, як від скель Карадагу, немов на крилах, летять легкі човни.

«Та це ж козацькі чайки», — промайнула в Оксани думка.

Даремно важка галера намагалася втекти. Невільники веслували все слабше і слабше. Короткий бій — галера у козаків. Розбили вони на невідьниках кайдани і почали у свої човни складати дорогі тканини, прикраси, золото — все цінне, що знайшли на галері.

Серед козаків побачила Оксана свого брата. Кинулися вони один до одного, обнялися, і розповів Петрик сестричці, як усе було:

— Після того, як ти мене викупила, я взявся козаків по Кафі шукати, бо чув від людей, що вони є десь поблизу. А коли знайшов, сказав їм, хто я, про батька та про біду нашу. Вирішив козацький ватажок зробити засідку під скелями Карадагу, як це вони час від часу робили. Отак ми тебе та інших бранців врятували, ще й здобич велику взяли.

— Правду батько казав: бути тобі, Петре, козацьким полковником, — мовила Оксана.

— Дідуню, а як ставали козаками?

— Різні долі бувають у людей, різними шляхами потрапляли вони на Запорізьку Січ. Були там бідні селяни, які втекли від панів (їх називали голотою), заможні селяни, міщани та інші люди. Запорізька Січ приймала до себе всіх охочих. Поділялася вона на курені, які засновувалися за місцем проживання козаків. Життям на Січі

керувала Козацька Рада, на якій обирали кошового отамана, козацьку старшину та інші органи управління: суд, соцьких, полковників.

— А чим займалися козаки?

— Козаки боронили рідні землі від загарбників, обстоювали православну віру, займалися рибальством, скотарством, полюванням. Вони були вправними вояками і знали таємниці військового мистецтва — тактику наступу й оборони, уміли будувати фортеці, мали кінноту й артилерію, власну флотилію з човнів—чайок, виготовляли порох і зброю.

— Мабуть, козаки були дуже сміливими?

— Так, онучку, козаки — то сміливці, мужні, відчайдушні звиязці, оборонці землі рідної. Ось послухай, як козаки зверталися до всього православного населення України: «Хто хоче за віру християнську бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто ладен стерпіти усілякі муки за святий хрест, хто не боїться смерті — приставай до нас. Не треба боятися смерті: від неї не вбережешся. Таке козацьке життя».

А я розповім тобі про хлопчика Василька, про його долю і шлях на Січ Запорізьку.

» ІСТОРІЯ ТРИНАДЦЯТА

КОЗАК ВАСИЛЬ

Якось в одне село прийшов кобзар. Співав він пісні про подвиги війська запорізького, про хоробрість козацьких ватажків, дуже любив розповідати—виводити думи про героїв. А потім поцікавився, чи немає в селі хлопця—сироти, який би пристав до нього, допомагав у подорожах та навчався співати думи і пісні.

— Є такий хлопець, — відповіли люди. — Василем його звати. Зовсім один залишився: батько у боях загинув, мати взимку від хвороби померла, а інших родичів у нього немає. Батьки Василя у наше село кілька років тому перебралися. Може, десь і лишилися у хлопця рідні, та ми про те не знаємо, а він не пам'ятає, звідки родом його батьки, бо був тоді ще дуже малим.

— А що, люди добрі, гадаєте, стане мені у пригоді ваш Василь? — запитав кобзар. — Чи буде він до мене чемний, а до науки вдатний?

— Василь — хлопець вихований і до будь—якої науки беручкий і здібний, та за батьками сумує дуже. Нехай краще з вами мандрує та навчається, ніж у рідному селі зі смутку пропадає.

Подумали, подумали люди, і сільська громада вирішила Василя до кобзаря в науку та в помічники віддати. Так воно і сталося. Невдовго сироті у дорогу збиратися.

*З панських сіл найсміливіші чоловіки тікали на
січ шукати своєї долі*

Уранці вирушили в путь старий кобзар і Василь від села до села про звияту козацьку співати, народ до боротьби закликати. Співали вони про те, як козаки народ рідний захищають, як з неволі братів своїх визволяють. Багато сіл обійшов хлопець з кобзарем. Побачив панські села, де пани селян гнобили і знущалися з них. По сім шкур дерли з селянина та ще й холопом називали. З селянської крові і поту пани та підпанки в розкоші жили, а простий люд ледь животів. Розповів кобзар Василю, що з таких сіл найсміливіші чоловіки тікають на Січ — долі своєї шукати. А якщо по дорозі на Січ втікачів спіймають, то жакливіх знущань вони зазнають, а потім їх на найтяжчу роботу ставлять.

Бачив Василь і вільні села. Майже всі чоловіки з них на Січ їздять, а як сотник покличе, відразу в дорогу збираються — рідну землю боронити. З пісень і дум старого кобзаря дізнавався хлопець про справедливі закони козацькі, про вибори гетьмана, сотників та полковників, про рівність усіх козаків перед законом. Слухав про те, що панів цар землею наділяє, а людей, як худобу, їм дарує; що вважають пани себе людьми вищого ґатунку, а тих, хто на них працює, — нікчемними створіннями. І дивувався Василь: чому на світі так багато несправедливості, чому всі люди не пристануть до законів козацьких, справедливих та не стануть жити по совісті і честі, рівні між рівними?

*У кобзарських думках осілювалися справедливі
козацькі закони*

Радо і привітно зустрічали кобзаря з сиротою і в панських селах, і в козацьких. Нагодують, пісні послухають, до хати на ніч запросять, ранком у дорогу торбинку зберуть, бувало, ще й грошей трохи дадуть.

Якось, мандруючи, підійшли подорожні до річки. Швидко човен відшукали, а весел немає.

— Діду, — каже Василь, — ви посидьте тут, на березі, а я в лісі жердину якусь пошукаю.

Та й пішов. Старий, чекаючи хлопця, взяв у руки кобзу та й заспівав думу козацьку про Богдана Хмеля. У цей час берегом їхали два шляхтичі. Бачать — кобзар сидить, співає, ворогів їхніх, козаків, прославляє. Недовго слухали підступні шляхтичі пісню: вирішили вони зі старого познущатися.

Підкралися до діда та й почали його батогами по спині бити, аби не співав пісень, що народ на боротьбу закликають і козаків славлять. Може, й забили б на смерть, та не судилося цьому статися. Побачив Василь з лісу, що на березі робиться, — та хутчіш кобзаря рятувати. Відв'язав панських коней і розігнав їх у різні боки. Побачивши це, кинули ляхи кобзаря бити, побігли своїх коней наздоганяти.

У цей день Василь остаточно вирішив, що, як підросте, обов'язково козаком стане. Буде рідну землю боронити від несправедливості і зради. Розповів він про це кобзареві, коли рани від багатора горілкою промивав і цілюще зілля прикладав.

— Що ж, Василю, то твоя воля, який шлях обрати. Та хто ж буде народові пісні про звияту козацьку співати, про походи розповідати, до боротьби закликати?

— Я, діду, всі пісні, що ви мене навчили, запам'ятав і не забуду їх ніколи. А щоб було далі про що співати, треба в нові походи вирушати, боротися за волю народну. Піду я в козаки. Може, колись і про мене люди пісні складуть, як про Байду та про Богдана. А ви, діду, не турбуйтеся. На Січ мене тільки через два роки приймуть, коли мені шістнадцять буде. А доти я з вами буду. Допомагатиму, навчатимуся, і, може, в якомусь селі ми ще сироту знайдемо та до себе візьмемо.

— Розумно ти, Василю, говориш. Добрий з тебе козак вийде.

— Дідусю, і що, Василь справді в козаки пішов?

— Звичайно, пішов. І багато інших українських дітей, як виростили, ставали козаками, бо з раннього дитинства батьки виховували їх у козацьких традиціях — сильними, витривалими, вірними своєму народові і країні, готовими віддати життя за Україну і віру православну. Так і Василь за свій народ воював, щастя й долю йому здобував, а собі слави зажив. А під старість, мабуть, став кобзарем і вже сам співав пісні про сміливі походи козаків проти турків та польської шляхти. Так думи козацькі і пісні передавалися із вуст в уста. Дійшли вони й до наших часів як невід'ємна частка культурно-історичної спадщини нашого народу.

— Про це мені у школі розповідали. Я навіть найвищу оцінку одержав за те, що думу напам'ятав вивчив і виразно її розповів.

— От молодець. Так і треба: старанно навчатися і гарні оцінки одержувати, щоб бути гідним своїх предків. Мабуть, тобі у школі говорили, що всі козаки, їхні дружини й діти були письменними. Науку дуже поважали і навчалися протягом усього життя, як тільки нагода траплялася.

*Думи і пісні козацькі — невід'ємна частка
культурної спадщини нашого народу*

— Я добре навчаюся, дідусю. Мене татко за це навіть рибалити взяв.

— А коли ви з татом рибалити їздили?

— А я хіба вам ще не розповідав? Як же це я забув! Учора ми з татком їздили на річку. Цілий день рибу ловили, а потім юшку варили. А коли ввечері поверталися додому, татко показував мені на небі різні зірки. Та я не зрозумів, чому він назвав яскраву смугу, що простяглася через усе небо, Чумацьким Шляхом.

— Чого ж ти не розпитав батька докладніше?

— Та я хотів, але він думав про щось своє... Розкажіть ви мені, дідусю, чому ті зірки Шляхом Чумацьким звуться.

— Добре. Слухай же. Найчисленніше скупчення зірок на небосхилі український народ справді називає Чумацьким Шляхом. Багато легенд склали люди про чумаків, а я розповім тобі історію про маленького хлопчика Пилипка, який жив у давні часи, але так само, як і ти, любив мріяти і дивитися на зоряне небо.

— Добре, лише поясніть мені спочатку, хто такі ті чумаки.

— Сіль українці завжди видобували в копальнях, що біля Чорного моря. У ті далекі часи, коли не було складної техніки, машин, потягів, сіль, видобуту з копалень, вантажили на великі вози, запряжені волами. Людей, які розвозили сіль по всій Україні, називали чумаками. Праця чумака була виснажливою і складною. Довгі місяці важкі вози просувалися з півдня на північ, а мужні чоловіки — чумаки — правили волами.

— Зрозумів, дідусю. А що ж ви хотіли розповісти про маленького Пилипка?

— Не поспішай. Краще слухай уважно.

► ІСТОРІЯ ЧОТИРНАДЦЯТА

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ

Край села, заховавшись у зеленому садку, стоїть маленька хатинка. За садочком, спершись на тин, вдивляється у степову далечінь малий Пилипко.

— Пилипку, ну чого то ти на тин почепився?! — гукає мати. — Чи тобі діла іншого немає? Побіг би погрався з хлопцями. Тішся, доки малий: підростеш, то за роботою не буде часу на забавки.

— Чогось не хочеться мені гратися, мамо.

- Та невже ж тобі нічого не цікаво?
— Цікаво, мамо. Цікаво! Що там за степом?
— За степом? Інше село.
— А за тим селом?
— Степ і знову село.
— Ну, а за тим селом?
— Та знову ж степ та село, степ та село.
— Ну а за ними?
— А за ними найширший степ, а далі вже море.
— Мамо, а що то воно таке — море?
— Море — це як наш струмок, тільки його не перескочиш, — усміхнулася мати. — Дивний ти, Пилипчику, у нас вдався — усе про щось мрієш та розмірковуєш.
— Ти, Пилипку, і нашого струмка не перескочиш, — почав кепкувати старший братик Павло, який тільки що прибіг із сінокошу.
— А от і перескочу, — образився Пилипко.
— Ну, то біжімо та й спробуймо, — засміявся Павло.

Допитлива дитина хоче про все дізнатися

Хлопці перестрибнули через тин і помчали до струмка. Старший, Павло, з розгону перескочив на інший берег, а малий Пилипко посковзнувся і — шубовсть у воду.

— І нащо тобі те море, Пилипку, коли ти нашого струмка перескочити не можеш?! — реготав Павло.

Пилип не звертав уваги. Він замислено дивився на течію.

— Павле, а куди тече наш струмок?

— Звісно куди — в річку.

— А річка куди тече?

— Куди та куди... Куди треба, туди і тече.

— А куди треба?

— Треба туди, куди Господь звелів. Ось відчепися ти від мене. Краще йди до тину і дивися на свій степ.

— Годі, хлопці, байдикувати, — кликала під вечір мати. — Треба худобу годувати, коней розпрягти і почистити.

Павло та найстарший, Андрій, хутко взялися до роботи. А малий Пилипко не зводив очей зі степу й нічого не чув.

— І що з нього буде, — зітхнула мати, дивлячись на Пилипка. — Треба з батьком говорити, бо пропаде дитя у світі.

За кілька днів по тому зайшов до хати кум Степан. Сіли вони з батьком Пилипковим про справи поговорити, один одного розрадити.

— Біда в нас, куме, з Пилипом.

— Яка біда? Чи не занедужав часом?

*Українці виховували дітей у козацьких
традиціях — вірними своєї народіві,
Україні й вірі православній*

— Та ні, боронь Боже, здоровий. Тільки все сумний і дивний якийсь. Час хлопцеві ремеслу навчатися й господарством займатися, а в нього ні до чого нема інтересу. Увесь час на степ дивиться та морем марить.

— Слухайте, куме, то, може, я його з собою по сіль візьму? І ремеслу навчиться, і море побачить.

— Малий він у таку далеку та важку дорогу вирушати, — заперечив батько.

— Таточку, відпустіть мене з хрещеним! — зіскочивши з печі, вигукнув Пилипко.

— Може, дійсно, нехай їде, як уже так дуже хоче, — промовив батько.

Мати сплеснула у долоні:

— Та що це ти надумав? Чи зовсім розум втратив: малу дитину у чумаки віддаєш!..

— Пустіть мене, мамо, пустіть, тату. Я ремеслу навчуся і вам помічником стану, — благав Пилипко.

— Заспокойтеся, кумо. Хлопець не пропаде. Я за ним як слід догляну. Перед Господом та людьми я за Пилипа відповідатиму. Маю справжнім чоловіком його зробити.

Ще довго того вечора радилися батьки. Вирішили вони відправити Пилипка з кумом Степаном до моря по сіль. Уже за тиждень вирушив малий у подорож.

— Діду, а хіба хрещений батько повинен хлопчика виховати справжнім чоловіком?

*Хрещені батьки відповідають за дитину
перед Богом*

— Українці вважали, онучку, що хрещені батьки відповідають за дитину перед Богом. Мати хрещена повинна дитині розкри-

ти Бога, тобто навчити її усіх церковних обрядів і сприяти духовному зростанню свого похресника. А хрещений батько робив з дитини громадянина — справжнього члена громади. Якщо у дитини помирили рідні батьки, то хтось із хрещених брав дитину до себе і виховував, як рідну.

Дорога чумацька довга. Сонце пече. Воли здійсмають страшенну куряву. Важко Пилипові, але дуже-дуже цікаво. Удень він допомагає Степанові волами правити й роздивляється навкруги. Яка ж чудова їхня земля! Лани широкі і степи безкраї, ліси привітні й ріки стрімкі, в селах садочки запашисті і ставки глибокі — як у раю. А коли сонце ховається за обрій, чумаки стають табором, багаття розпалюють і куліш варять. Поївши, сідають навколо вогнища і розповідають бувальщини та легенди. Пилипко слухає, затамувавши подих.

Якось увечері запитав Пилип старого чумака, чого в того таке сиве волосся.

— То, Пилипе, від солі, яку я вожу все своє життя. Ще замолоду почав я чумакувати, то й досі чумакую.

— Діду, а як ви чумаком стали? Мабуть, теж, як я, море побачити хотіли? — поцікавився Пилипко.

— Та ні, про море я не думав. Ще зовсім молодим покохав я гарну дівчину і хотів з нею одружитися. Та її батько сказав, що доки я не матиму грошей на власну хату і не заведу господарство, не віддасть він за мене свою доньку, бо не хоче, щоб дитина у злиднях жила. Довго думав я, де гроші заробити, та й вирішив до чумаків пристати. Рік працював і другий працював, на третій — своїх волів придбав. На п'ятий рік уже й хату придбав, та все мені здавалося, що грошей мало, я й далі чумакував. Аж ось настав день, коли великий горщик, куди я золото складав, був повний. Узав я його й пішов до коханої свататись. Зайшов до хати, вклонився батькові дівчини, розбив горщика на столі, аби можна було гроші порахувати. Аж монет не бачу, лише блиск один.

*Гроші не замінять доброї родини: вірної дружини
і діточок малих*

«Виконав я вашу умову, батьку. Хату маю, воли маю, а гроші ось перед вами. Віддавайте свою дочку — красуню за мене заміж, буду їй гарним чоловіком».

Підвів я очі, глянув ще раз на золото — й засліп. Не бачу близько нічого. Не знаю, чи то золото мені очі попсувало, чи сіль та пилюка степова повиїдали, а сталося те, що сталося. Втратив я зір.

— А що дівчина кохана вам сказала? — спитав Пилипко старого.

— Сказала: добре, що я не бачу, як вона змарніла за ці роки, бо розлюбив би її.

Побралися ми незабаром і зажили б добре: та не дав нам Бог діточок. Вирішили ми з жінкою, що буду я знову чумакувати і молодих парубків навчати. Навчати не тільки ремеслу, а й розуму. Щоб знали вони, що треба не тільки гроші заробляти, а й пам'ятати, що не замінять гроші родини: доброї дружини та діток малих.

— Дякую вам, діду, за науку. Не забуду ваших слів. Поясніть тільки, чи правильно я зрозумів, що головна мета чоловіка — родину створити і про неї дбати.

— Не тільки про родину, а й про всіх людей треба дбати і землю нашу оберігати й боронити.

*Треба дбати не тільки про власну родину,
а й про всіх людей*

— Зрозумів. А можна ще щось у вас запитати?

— Та вже питай.

— Діду, а якщо ви осліпли, то як же ви з чумаками ходите, як дорогу знаєте?

— Я не зовсім зір втратив. Що під носом у мене — не бачу, а що далеко — не бачу. Зорі Чумацького Шляху мені дорогу вказують. Бо то сіль, яку чумаки розсипали, на зорі перетворилася.

Довга дорога теж колись закінчується. Нарешті чумаки дійшли до моря. Засміявся Пилипко, море побачивши.

— Чого ти смієшся? — здивувався Степан.

— Сміюся тому, що навіть Павло моря не перескочить, — відповів Пилипко.

— Що правда, то правда. Ніхто моря не перескочить, — мовив дядько Степан, пригорнувши Пилипка до себе.

Відпочивши, чумаки почали мішки з сіллю на вози складати, а Пилипка Степан поставив перевіряти, чи добре мішки зав'язані. Незабаром чумаки вирушили у зворотну путь. Старий чумак, проходячи повз Степанів віз, гукнув до нього:

— Степане! Здається мені, що в тебе сіль сиплеться. Хоч не бачу, але чую. Треба перевірити.

Ой, як сварився Степан на малого Пилипка, коли знайшов погано зав'язаний мішок! Підійшов старий чумак. Поклав руки Пилипкові на плечі, а Степанові сказав:

— Ти, чоловіче, на хлопця не кричи, а навчай його, як Господь велить. Сіль та гроші — наживне. Скільки вже солі чумаки по цій до-

розі розтрусили, — аж на небі шлях виблискує. А що Пилипко трохи розсипав — то не біда, вона мені зірками вночі шлях точніше вкаже.

— Дідусю, а коли Пилипко приїхав додому, як його зустріли?

— А ти як гадаєш?

— Мабуть, усі зраділи, що він повернувся.

— Зраділи не тільки його поверненню, а й тому, що пристав Пилипко до справжньої роботи. Тепер зможе собі на хліб і до хліба заробити.

— Батьки могли його й удома роботи навчити, а послали з куном у чумаки. Чого так?

— Розумієш, онучку, українці були переконані в тому, що треба уважно придивлятися до дитини, доки вона росте, аби зрозуміти, до якої праці вона здатна. Віддавна вважалося, що Бог дає людині ще до народження якийсь хист і така її доля, а йти проти власної долі — це дуже погано. Тому, аби зрозуміти, яка доля судилася дитині, вигадали різні ритуали і ворожіння.

— Оповідання про чумаків мені дуже сподобалася, але я забув запитати, що то за панські села і що таке кріпацтво. Ви про це згадували, як про козака Василя оповідали.

— Молодець, що запитуєш про незрозуміле. Кріпацтво — це повна залежність селян від пана. Таких селян називали кріпаками, тобто закріпленими за якимось паном. Кріпаки більшість часу повинні були працювати на нього. Фактично вони були його власністю. Щоб ти краще зрозумів, я розповім тобі коротеньку історію про пана Єржаховського та руде цуценя.

» ІСТОРІЯ П'ЯТНАДЦЯТА

СОБАЧЕ ЖИТТЯ

Якось пан Єржаховський вирішив поїхати у гості до свого сусіда пана Потоцького. У колясці, запряженій двома молодими чорними жеребчиками, пан Єржаховський мчав своїм селом. Аж раптом кінь почав кульгати. Нічого не вдієш — треба заїхати до коваля.

Край села стояла невеличка біленька хатинка під солом'яною стріхою. У дворі звеселяли погляд барвисті квітки. Трохи поодаль височіла кузня. Тут жили коваль пана Єржаховського Дмитро і два його сини.

До цієї зими у коваля були ще й молодший син та дружина Маруся — гарна майстриня і художниця. Хоч і були вони кріпаками, а трохи грошей мали. Дмитро — коваль вправний і до роботи не лінивий, а Маруся такі рушники і серветки вишивала, що в базарний

день їх швидко розкупували. Гроші подружжя відкладало. Мріяли: підросте старший син Андрій, стане до роботи, то вже тоді втрюх зможуть вони грошей зібрати й викупитись у пана. Та не судилося. Захворів узимку малий Марко, а через день і Маруся злягла. Потрібні були ліки. Пішов Дмитро до пана проситися в місто поїхати, ліки для дружини і сина купити. Та не пустив його пан Єржаховський. Сказав, що спішно треба викувати нову огорожу для маєтку, а хворі самі одужають, настою трав'яного попивши. І дав Дмитрові дрібку тієї трави. Через тиждень кував Дмитро два хрести на могили — дружині коханій і синові малому.

Життя кріпака нічого не було варте

— Агов, Дмитре, а де ти там! — закричав пан Єржаховський, під'їхавши до кузні.

— Помагай вам Боже, пане, — вклонився коваль.

— Ой, де там, — забідкався пан Єржаховський, — від самого ранку не щастить. Ця дурепа Пріська, лихий її забирай, розлила на мене каву, мухи засиділи шибку у спальні, та ще й у коня підкова відпала. Ти, Дмитре, хутчіш зроби, що треба, бо запізнююсь я до пана Потоцького.

Поки Дмитро й Андрій розпрягали коней, готували інструмент, пан не замовкав:

— А бачив ти, Дмитре, які цього року качки на моєму ставку вгодовані? Але на полюванні я ще не був. Усе часу не вистачає. За справами державними, губернськими світу білого не бачу.

Дмитро з Андрієм узялися до роботи.

— Добрий помічник у тебе росте. Це ж скільки йому вже років?

— П'ятнадцятий, пане. Я добре його ковальської справи навчаю, та й менший, хоч і малий — шість рочків має, — не байдикує.

Пан покликав до себе меншого сина коваля Мирона. Погладив його по голівці, зазирнув у ясні оченята, зітхнув і улесливо промовив:

— Мирончику, хлопчику мій гарненький, певно, важко тобі живеться без матусі? Таке маленьке зайченятко, як ти, мабуть, сумує дуже та побивається?

— Погано без матусі, та з братом і татком нічого мені не страшно.

Пан Єржаховський розчулився і вже майже поліз у кишеню по цукерку, та в голові роїлися думки про качок, про полювання та ще про щось, відразу й не збагнеш. «А навіщо мені три ковалі?» — раптом здивувався пан Єржаховський, а вголос сказав:

— Наступного разу я тобі, Мирончику любенький, привезу цукерку. А може, й пряник!

Андрій запряг коней.

— Пане, все готове, можете їхати, — вклонився Дмитро.

Пан ударив коней батоном, і коляска рушила.

Пан Потоцький, товстун з вусами на козацький манер, сам зустрічав гостя. Найбільше в житті він любив три речі — полювання, карти та жарти — і часто підсміювався над худорлявим паном Єржаховським.

— Чи снідали ви сьогодні, пане Єржаховський? — засміявся пан Потоцький. — Вигляд у вас такий, ніби вам не щастить на полюванні. Взяли б рушницю свого діда та хоч би качечку вполювали, — реготав пан Потоцький, стискаючи приятеля в обіймах. — Ходімо ж обідати. Я ж бо, сусіде, на полюванні знаюсь і зараз пригощу вас смаченьким. Бачили б ви, яку качечку принесла мені моя руда сучка, яку я торік купив, пам'ятаєте? Та що там качечку, — не замовкав Потоцький, — вона мені ще п'ятеро цуценят принесла. Одне таке саме руде, як вона.

*Найголовніше для панів — особисте
задоволення*

Назустріч панам вискочило мале руде цуценя.

— Яке гарненьке! — захоплено вигукнув пан Єржаховський. Цуценя стрибало біля його ніг. Гість витяг із кишені цукерку і дав цуценяті. Собака радісно схопило ласощі і побігло геть.

— А продайте мені, любий сусіде, цуценятко, — мовив пан Єржаховський.

— Та побійтеся Бога, пане, воно ж одне таке руденьке. У матінку свою вдалося, а вона ж така гарна. Не продам та й годі.

Пан Єржаховський на хвилинку замислився:

— А може, в карти зіграємо? Ви цуценя поставите, а я — ковалевого молодшого сина. Він такий славний.

Очі товстуна Потоцького заблищали, і він неквапливо промовив:

— Ні, на молодшого грати не буду. Навіщо мені та малеча? Щоб у дворі шкоду робила?

— А я ще й старшого ставлю. То вже майстер справжній, божуся.

— Добре, добре. Чого не зробиш задля милого сусіда. Та вже як програєте, не ображайтеся. — Й очі товстуна примружилися, як у старого кота.

Сусіди зіграли партію в карти.

— Ох, казав, не щастить мені сьогодні,— кинув на стіл карти пан Єржаховський.

— Та не хвилюйтеся ви так. Може, ще партію? Я ставлю руде цуценя, а ви — рушницю свого діда.

*Собака, рушниця для панів були ціннішими, ніж
дитина кріпака*

— Ні, на рушницю я грати не буду, це дуже дорога для мене річ. Не хочу й ризикувати, тим більше, що сьогодні мені не щастить.

Але пан Потоцький умовив-таки сусіда грати далі.

Надвечір пани прощалися. Не приховуючи задоволення, пан Єржаховський запевняв:

— Цуценя беру сьогодні, а хлопців відправляю вам завтра, любий сусіде.

Коли коляска від'їхала, пан Потоцький почухав потилицю:

— І куди мені малого ковалевого хлопця подіти? Мабуть, відішлю до Львова, матері в подарунок, буде в домі прислужувати. А яке ж у мене було цуценя! — і спересердя сплюнув.

Пан Єржаховський проїхав повз кузню, притискаючи до себе руде цуценя.

Очі маленького Мирона і цуценяти на хвилинку зустрілися.

— Батьку,— закричав Мирон,— у нашого пана новий собака!

— Собаке життя чекає на того, хто потрапить до рук нашого пана,— тільки й мовив коваль.

— Дідусю, так що, хлопців отак і віддали за цуценя?

— Так, онучку, віддали й розлучили. Старший хоч залишився у сусідньому маєтку, а малий уже, мабуть, ніколи не побачить ні тата, ні брата.

— Невже люди так мовчки жили і терпіли кріпацтво?

— Звичайно, ні. Дуже часто у різних куточках України спалахували повстання, але їх придушували.

*Деякі кріпаки тікали від панської сваволі на
вільні землі*

Деякі кріпаки тікали на вільні землі. Але після того, як була знищена царськими військами Запорізька Січ, майже не залишилося місць, де б могли сховатися втікачі.

— А що ж було далі?

— Настав час — і кріпацтво було скасоване.

— А чому ж його відмінили, мабуть, повстання допомогли?

— Не зовсім так. Поступово змінювалися життя, економіка, політичні відносини. Швидкими темпами почало зростати капіталістичне виробництво — з'являлися нові фабрики, заводи, майстерні. Власникам цих виробництв були потрібні вільні робітники. А на селі поміщики вже не могли вдало господарювати у нових умовах. Тому 1861 року було проведено реформу, завдяки якій кріпаки стали вільними.

— Ото вони вже зраділи, що отримали волю: люди могли працювати для себе і гарно жити.

— Справді, кріпаки стали вільними, але працювати на себе вони не могли, бо не мали власної землі, власного реманенту, навіть власних домівок.

— І що ж вони робили?

— Багато селян потягнулося у міста на заводи й фабрики, якими володіли капіталісти, або влаштовувалися на будівництво залізниць. Уже у 70-ті роки XIX століття у промисловості майже три чверті робітників були колишніми селянами.

*Після скасування кріпацтва багато селян
шукали у містах кращої долі*

— Це добре, що вони знаходили роботу у містах. Тепер вони могли заробляти гроші і жити краще, ніж за часів кріпацтва.

— Подумай сам. Чи гарно жили робітники у ті часи? На більшості промислових підприємств робочий день тривав 14–17 годин, а в майстернях 15–16 годин. Трохи пізніше робітники домоглися зменшення робочого дня до 12 годин. Заробітна плата була дуже малою, а ще людей постійно обкладали штрафами. Жили вони у бараках, землянках або у хлівах. Лікарень для них не було, їхні діти не завжди могли навчатися навіть у тих навчальних закладах, які були призначені саме для них.

— А які це навчальні заклади?

— Це двокласні училища і недільні школи. У двокласних училищах навчання тривало п'ять років. Там навчали читати, писати, лічити, але випускники цих шкіл не мали права вступати до середніх освітніх закладів. У недільних школах робітники могли навчатися у неділю — вихідний день. Як і раніше, діяли церковноприходські школи, але їх було дуже мало.

— А я чув, що в ті часи були гімназії.

— Дійсно, онучку, були й гімназії, і реальні училища, і ліцеї. Але навчання в них було платне. Робітники не могли за нього платити, бо їхніх заробітків ледь вистачало на харчування.

— Дітям було, мабуть, дуже тяжко. Як же вони жили в таких умовах?

— Ось послухай, онучку, історію про сина робітника — хлопчика Захарка.

► ІСТОРІЯ ШІСТНАДЦЯТА

МАНДРІВНИК

Захарко знав, що колись його батьки жили в селі. Він пам'ятав, як малим босоніж бігав по м'якенькій травичці у дворі біля хати, а усміхнена мати у білій сорочці простягувала до нього руки і приспівувала:

Ди-би, ди-би, ди-би-би,
Ішла баба по гриби,
А дід по опеньки
В неділю раненько.

Здавалось, у ті часи все було сповнене затишним і добрим сонячним світлом.

Зараз було інакше. Батьки Захарка перебралися до Києва, аби знайти роботу. Батько працював на заводі «Арсенал» у ливарному цеху, а мати — на тютюновій фабриці братів Коген, у дробильному цеху. Жили вони у великому бараці, переповненому такими ж робітниками. Стіни в кімнаті завжди були холодні й вогкі, зі стелі під час дощу капала вода, малесеньке віконце було темним від кіптяви. Захарко спав з батьками на одному ліжку, яке вони забрали з села.

Наприкінці XIX століття дитячу працю використовували навіть на тяжких роботах

Багато робітників спали просто на підлозі або на металевих полицях. Бувало, Захар не бачив батьків увесь тиждень: вони йшли на роботу, коли хлопець ще не прокинувся, а поверталися, коли він уже спав. Удень Захарко прибирав їхній куток бараку, готував якусь їжу для батьків, а потім грався на вулиці з такими, як і він, дітьми робітників. У неділю батьки залишалися вдома, і Захар бачив, як змарнів і схуд батько, як надривно кашляє й утирає запалені очі мати. Хлопчика відправили у недільну школу. Батько завжди повторював, що треба вчитися і не забувати молитов. Мати розказувала, що Захаркові дідусь і бабця були дуже розумними, вміли і читати, і писати, а бабуся ще й добре малювала. Батьки матері мали свою землю і були вільними. Більшу частку землі вони віддали старшому синові, дочці залишилася тільки мала «материзна» — земля, отри-

мана у спадок від мами. Але й цю землю батьки втратили, її забрали у них в рахунок боргу за оренду коня з плугом.

Захар дуже хотів бути таким же розумним, як і його дід, і тому старанно навчався у школі.

Так минали дні, спливали місяці й роки. Хлопчикові йшов дванадцятий рік. Одного разу, коли Захар повернувся у барак, то побачив, що мама гірко плаче. Вона пригорнула до себе сина і заплакала ще дужче:

Синочку, твій батько загинув, він потрапив на заводі під важку вагонетку.

Уже через кілька днів після похорону мати попросила керівництво заводу, щоб Захара взяли на роботу замість батька.

— Дідуню, а хіба діти працюють на заводах?

— У ті часи використання дитячої праці було дозволеним. І хоча у 80-ті роки XIX століття були прийняті закони, які повинні були регулювати застосування дитячої і жіночої праці, у реальному житті вони не виконувалися. Жінки отримували майже вдвічі менше грошей, ніж чоловіки, а діти вдвічі менше від жінок.

Захара взяли на роботу. Він працював так само, як колись його батько, а грошей отримував значно менше. Він приходив додому дуже втомлений і поринав у важкий сон.

Спливав час. Якось уранці мати не змогла підвестися з ліжка. Тютюновий пил зовсім знищив її легені. Хлопчик робив усе можливе, аби врятувати маму, але грошей на лікарів і ліки не вистачило.

Поховав Захарко матір і залишився сам—один. Що ж робити йому без рідних і близьких?

Після важких роздумів Захар вирушив у свою першу мандрівку. Спочатку хлопець думав повернутися до села, але що робити без хати і землі? Він зібрав свій нехитрий скарб і пішов світ за очі: і сам не помітив, як опинився на залізниці біля потяга. Хлопець підійшов до машиніста паровоза.

— Дядечку, будьте милостиві, візьміть мене з собою,— просив Захар,— я вмю працювати і буду допомагати вам.

— А де ж твої батьки? — суворо запитав машиніст.

— Вони померли,— сумно відповів хлопець і розказав чоловікові про своє життя.

Машиніст пожалів хлопця, нагодував його і дозволив поїхати з ними до Одеси. Захар усю дорогу допомагав кочегарові. В Одесі дядько Мишко, так звали машиніста, допоміг йому влаштуватися на роботу у залізничні майстерні.

Праця і життя в Одесі нічим не відрізнялися від київських. Дні зливалися в один нескінченний рік. Одна радість була в Захара — море. У неділю він міг годинами лежати на березі і дивитися на безкрає море. Інколи, сонячної днини, Захар заплющував очі, і йому здавалося, що він лежить на травичці біля рідної хати, а мама з татком про щось гомонять на ганку. Якимось хлопцеві здалося, що він дійсно чує мамин голос. Захар розплющив очі і подивився туди, звідки долинали знайомі інтонації. Там ішли люди у бік порту. «Та це ж мамина двоюрідна сестра з чоловіком і дітьми», — упізнав хлопець і побіг до родичів.

*Багато українців шукали кращої долі
за океаном*

Тітонька пригортала до себе Захара і плакала, слухаючи його сумну оповідання.

— У нас у селі життя стало зовсім нестерпним. От ми з чоловіком і вирішили кращої долі шукати.

— А де ж її знайдеш?

— Попливемо ми за море. Кажуть люди, там землю дають. Тож збирайся, хлопчику, поїдеш з нами до Канади. Не можна тут тобі самому залишатися. Людина без родичів, як дерево серед степу, — перша блискавка спалить його. Будемо триматися разом, і розквітне наше життя, як зелений гай, — твердо сказав дядько.

— Ми всі працюватимемо, як і твої батько з матір'ю. Та нема долі на цій землі. Поїдемо шукати її за море. Наш народ каже:

Як вийду я на круту гору
Та й гляну по синю морю —
Ей, Доле моя!
Де ж ти водою, Доле, запливла?
Доле моя, Доле!

Так Захар вирушив у далеку подорож, з якої вже не було вороття. Не забув він мови свого народу і дітей своїх навчив. Завжди пам'ятав рідну Україну і біленьку хатинку із зеленим подвір'ям, але не судилося йому більше побачити рідну землю.

Багато українців, як Захар та його родичі, покинули рідну домівку і роз'їхалися по всьому світу. По всій землі розкидані поселення українців. Зберігають люди рідну мову і культуру у далеких краях. І хоч схоже їхнє життя на квітучий гай, та ніколи цей гай не перетвориться на родючий сад. Тільки на рідній землі зростають дерева з найкращими плодами, тільки в рідному колодязі — найсмачніша вода. Колись перетвориться і наша країна на великий родючий сад, повернуться додому всі мандрівники — шукачі кращої долі.

ЧЕСНОТИ ЛИЦАРЯ ХХІ СТОЛІТТЯ

— Ну як, онучку, усе зрозумів і запам'ятав?

— Дідуню, мені так цікаво було слухати всі ваші історії. Ми ніби прочитали книгу історії людства, побували у різних країнах, познайомилися з цікавими людьми.

— Я дуже радий, що тобі сподобалася наша мандрівка різними епохами.

— Коли я вас слухав, то весь час дивувався, що дорослі раніше ставилися до дітей не так, як тепер.

— Який же ти у мене спостережливий і кмітливий. Справді, протягом багатьох віків люди не знали, що дитинство — це дуже важливий період у житті людини, зі своїми неповторними особливостями, суперечностями, парадоксами.

— А я теж вважав, що діти — це просто маленькі люди. Поясніть мені, чим же особливий цей період життя людини?

— Обов'язково розкажу, онучку. Мабуть, ти знаєш: коли людина народжується, то має тільки найпростіші і найобмеженіші можливості для виживання у нашому складному світі. Учені довели, що чим вище жива істота розміщена в ряду тварин, тим безпораднішою вона народжується і тим довше залишається дитиною. Наприклад, цуценя або кошеня вже через тиждень — два починають бігати, гратися і вже через півроку стають самостійними сильними тваринами. Дитина ж лише в рік починає самостійно ходити, а дорослою стає через вісімнадцять років.

— Мабуть, тепер діти народжуються розумнішими і вправнішими, ніж у первісних людей або у давніх єгиптян чи скіфів. Адже людство так багато досягло за ці часи.

— А от і ні. Учені — антропологи довели, що немовля сучасної людини не відрізняється від немовляти кроманьйонців. Кроманьйонці — це первісні люди, які жили на Землі десятки тисяч років тому.

— Отож, якщо діти завжди народжувалися однаковими, то й дорослими вони ставали в одному й тому ж віці, хоча й у різні часи.

— Знову не вгадав. Ти повинен зрозуміти, що дитинство — це час від народження до повної зрілості, зрілості соціальної, тобто до того часу, коли людина стає самостійним і повноцінним членом суспільства.

— Значить, дитинство закінчується не тоді, коли малюк підростає і стає сильним, а тоді, коли починає працювати і самостійно піклуватися про себе. Правильно?

— Молодець! Правильно сказав, онучку. Тривалість дитинства залежить від рівня розвитку добробуту суспільства і його духовної

культури. Етапи дитинства — продукт історії. У різні епохи неоднаково сприймали виховання і догляд за дітьми і ставили до них різні вимоги. Навіть не відразу зрозуміли, що діти потребують особливого підходу.

*У різні епохи різні народи не однаково
сприймали виховання й освіту дітей*

— А коли ж це сталося?

— Учені вже давно шукають шляхи вирішення проблеми виховання дітей. Ще давньогрецькі філософи Аристотель і Платон приділяли увагу цьому питанню. У XIII столітті суспільство починає відкривати для себе дитинство. І лише у XVII—XVIII століттях виникає справжній інтерес до дитини. Кравці починають створювати дитячий одяг, майстри — справжні дитячі іграшки, письменники — писати книги для дітей, музиканти — пісні і музику, а художники — зображувати їх на своїх полотнах.

— Дідуню, а хіба раніше не було дитячого одягу, іграшок, книжок?

— Ні, не було. Маленьких хлопчиків і дівчаток одягали однаково: в платтячка або сорочечки. Коли вони трохи підростали, їхній одяг уже нічим не відрізнявся від одягу для дорослих. Навіть слово «дитина» довго не мало точного значення. Наприклад, у середньовічній Німеччині воно було синонімом до слова «дурень». Тільки у XVII столітті в науковій і буденній мові з'являються слова «дитинство», «юність», «молодість», «зрілість», «старість».

— А як жилося тоді дітям?

— Дуже важко. Крім того, тривалий час тільки діти дуже заможних батьків мали всі умови для всебічного розвитку. Діти ж простих трударів були змушені працювати з восьми років, а інколи навіть з п'яти. Лише наприкінці XIX—початку XX століття створили перші закони, які забороняли використовувати працю дітей. Однак у більшості країн ті закони часто ігнорувалися.

Наприкінці XIX — початку XX століття дорослі створили перші закони, які забороняли використовувати дитячу працю

— Дідусю, але були ж дорослі, які хотіли захистити дітей від знущань? Були ж?

— Так, онучку. Довгі роки найрозумніші і найдобріші люди боролися за безпеку дітей самотужки, і нарешті, у 1924 році, вони вперше зібралися разом у місті Женеві, де прийняли Декларацію прав дитини. Пізніше, у 1959 році, була розроблена й утілена в жит-

тя нова Декларація прав дитини, яку визнали у Загальній Декларації прав людини.

— А що це таке, де-кла-ра-ці-я?

— Зараз я тобі розповім. Декларація — це програмна заява про права. Людина не може вважатися освіченою, якщо не знає своїх прав і обов'язків, законів своєї країни. Ти, онучку, повинен знати права дитини.

— Я буду уважно слухати вас і спробую усе запам'ятати.

— 1989 року у Нью-Йорку всі прогресивні країни світу, зокрема й наша Батьківщина — Україна, підписали Конвенцію про права дитини. Конвенція — це міжнародний договір. Про принципи, проголошені в Конвенції, і про закони, які були прийняті в Україні, щоб забезпечити втілення в життя цих принципів, я тобі й розповім.

— Мабуть, мені важко буде зрозуміти і запам'ятати ті принципи. Я такого складного ще ніколи не вчив. Тим більше, я не знаю, що таке принцип.

— Нічого, мій маленький. Я поясню тобі найважливіше, інше ти прочитаєш сам, коли підростеш. А принципи — це основні переконання, правила, яких треба дотримуватись у поведінці.

— Я зрозумів: ви розкажете, як дорослі повинні поводитися з дітьми і як повинні до них ставитися.

— Так, але ці правила стосуються не тільки дорослих, їх повинні дотримуватися і діти у спілкуванні один з одним.

— Ну що ж, я готовий слухати. Тільки спочатку поясніть мені, як ці правила створили.

— Люди, які розробляли права дитини, — а це були науковці різних галузей — юристи, економісти, медики, психологи, педагоги, історики — вважали, що дитина повинна бути повністю підготовлена до самостійного життя в суспільстві і вихована в дусі усвідомлення і сприйняття вищих гуманістичних ідеалів, вищих моральних цінностей.

— Дідусю, а що це таке?

— Людство за всю свою історію зрозуміло, що є такі речі, як найвищі цінності життя. По-перше, це мир на всій Землі. Адже війни і конфлікти роблять неможливим життя і розвиток людини, приносять біль, страждання і смерть.

— Так, мабуть, мир — це дійсно найважливіша цінність.

— Я хочу, аби ти зрозумів, що основою свободи, справедливості та миру в усьому світі є визнання гідності всіх людей та їхніх рівних і невід'ємних прав. Утілення в життя цінностей свободи, справедливості, рівності, гідності означає, що кожна людина, доросла вона чи маленька, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови,

релігійних і політичних переконань, національності, рівня заможності або інших особливостей, має право на життя і рівні можливості. Ніхто не може обмежувати її свободу.

— Усі ці цінності, як я зрозумів, належать людям взагалі. А для дітей є якісь окремі правила. Так, дідуно?

— Правильно. Конвенція проголосила, а Україна затвердила законом, що дитиною вважається кожна людська особа до досягнення нею вісімнадцяти років (повноліття). Дитина потребує особливої охорони і піклування як до, так і після народження (*стаття 1*).

— Як це, Україна затвердила законом принцип Конвенції?

— Розумієш, онучку, принципи, записані у Конвенції, є зразком для всіх держав, ідеалом, до якого треба прагнути. Кожна держава, що підписалася під Конвенцією, спочатку приймає відповідні закони, а потім контролює їх виконання.

— То виходить, що принципи у Конвенції однакові, а закони в усіх країнах різняться?

— Звичайно, різні держави мають свої закони і правила. Це залежить від традицій країни та її економічного становища. Але закони, що визначають, як треба ставитися до дітей і поводитися з ними будь-яким особам і організаціям, повинні відповідати інтересам дітей, забезпечувати кожній дитині захист і піклування.

— Ви говорили, що, по—перше, держава приймає закони, а по-друге, контролює їх виконання. Як це зрозуміти?

*Закон — це принципи і положення, які
обов'язково треба виконувати*

— Після того, як парламент приймає певний закон, виконання всіх його положень залежить від багатьох державних і суспільних організацій та окремих людей. Держава розподіляє повноваження і контролює дотримання усіх положень закону.

— А буває так, що закон не виконується?

— Буває по-різному. Втілити закон у життя дуже складно. Але запам'ятай: якщо принципи, проголошені в Конвенції, — це ідеал, до якого треба прагнути, то закони — це принципи і положення, які обов'язково треба виконувати.

— То розкажіть мені, дідусю, про закони України. Я їх запам'ятаю і буду виконувати.

— Добре, онучку. Тільки слухай уважно. Порівняй, як жили діти колись і які права вони мають зараз, і чи завжди ці права дітей виконуються.

— Гаразд.

— 1991 року Україна як суверенна і незалежна, демократична держава приєдналася до Конвенції про права дитини, а 2001 року прийняла Закон «Про охорону дитинства». Цей Закон визнає охорону дитинства в Україні загальнонаціональним пріоритетом і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист і всебічний розвиток визначає основні засади державної політики у цій сфері.

— А як відбувається ця охорона?

— Основним завданням Закону України «Про охорону дитинства» є розширення гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку молодого покоління. Держава робить усе можливе для захисту прав і законних інтересів дитини в Україні (*стаття 2*).

— А я думав, що про дитину повинні піклуватися її батьки, а не держава.

*Забезпечення фізичного, інтелектуального,
культурного розвитку молодого покоління —
основне завдання Закону України
«Про охорону дитинства»*

— Звичайно, батьки завжди повинні прагнути забезпечити добробут і щастя власної дитини, створити умови для її найкращого розвитку. Але якщо держава не допомагатиме, батькам буде дуже важко. От пригадай моє оповідання про корабель мрії і малого мандрівника. І батьки Жана, і батьки Захарка дуже любили своїх синочків, але змушені були віддати їх працювати на завод. Чому це сталося, запиташ ти. Звичайно, причин дуже багато, але зверни увагу, онучку, — країни, в яких жили Жан і Захарко, з одного боку, не створили умов батькам хлопчиків для достатнього і чесного заробітку, а з іншого, — зовсім не цікавилися життям і здоров'ям дітей. У ті часи держави Європи, у тому числі й Україна, не мали законів, які б забороняли роботу дітей у тяжких умовах. Тому діти важко працювали, а отримували значно менше, ніж дорослі.

— А що написано у Законі про права таких дітей, як Захарко і Жан?

— Там сказано, що кожна дитина має право на такий рівень життя, який є необхідним для її фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку. Закон наголошує, що за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини, відповідають батьки (*стаття 8*).

— Ну, а як же буде захищене право на достатній рівень життя таких дітей, як Захарко, Жан, інших малюків, батьки яких тяжко працюють, а все ж таки не можуть забезпечити своїх діточок усім необхідним?

— На жаль, ти правий, ще не всі діти в Україні мають належний рівень життя. Але держава надає батькам соціальну допомогу для створення належних матеріальних умов (*стаття 13*).

Право на достатній рівень життя

— Тоді б Жан і Захарко не покинули школу?

— Так, але якби вони вирішили десь попрацювати в Україні, то працювали б згідно з законом.

— А що це значить? Що записано у Законі про працю дітей?

— Закон України допускає працевлаштування дитини на роботу з 16 років. Дітей, яким виповнилося 15 років, можуть за згодою батьків приймати на роботу, яка не завдає шкоди їхньому здоров'ю і не заважає навчанню. Для дітей, молодших 16 років, тривалість робочого часу обмежується відповідно до їхніх потреб і професійної підготовки (*стаття 21*).

— Це добре, що Україна не дозволяє працювати малим дітям, але й 15-річні можуть дуже втомлюватися від важкої роботи.

Право на працю

— Ти правильно говориш. Ось тому закон забороняє залучати дітей до важких робіт, не дозволяє дітям працювати в небезпечних умовах і зі шкідливими речовинами. Усіх дітей, які працюють, раз на рік обов'язково оглядають лікарі (*стаття 21*). Усі організації або окремі особи, які не виконують цих вимог, притягаються до відповідальності.

— Як це?

— Особи, винні у порушенні вимог законодавства несуть відповідальність відповідно до законів України (*стаття 35*). За експлуатацію дитини винного позбавляють волі на термін від шести місяців до трьох років, а якщо дитина зазнала шкоди або використовувалася праця кількох дітей, термін позбавлення волі становить від двох до п'яти років.

— Це стосується тільки тих, хто примушує дітей тяжко працювати?

— Ні. Це стосується всіх, хто порушує права і законні інтереси дитини, завдає їй шкоди.

— А які інтереси дитини визнає закон?

— Україна вважає, що найважливішим для дитини є зростання у сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності. Держава робить усе, щоб забезпечити належні умови для охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного й інтелектуального розвитку дітей (*стаття 4*).

— Я, здається, зрозумів. Держава повинна бути всім як батько і мати, піклуватися про кожну людину.

— Мабуть, ти правий. Тільки не забувай, що держава — це не щось всесильне і всемогутнє. Держава — це люди, які в ній живуть, це закони, які ці люди приймають і виконують, це справи, які ці люди роблять, це я і ти. Тому кожна людина повинна пам'ятати, що і від неї залежить, якою буде її країна: чи заможною і справедливою, чи країною бідності і кривди.

— І всі діти повинні прагнути стати кращими, щоб тішити своїх батьків і свою Батьківщину? Правильно, дідусю?

— Правильно, мій маленький розумничку. Народження дитини — то радісна подія, бо діти — майбутнє країни. Наша держава, як і інші держави, які підписали Конвенцію, визнає право кожної дитини на життя з моменту її народження, гарантує їй право на охорону здоров'я, кваліфіковану медичну допомогу, сприяє створенню умов для здорового розвитку (*стаття 6*).

— Хіба дитина може не мати права на життя? Невже дорослі можуть зазіхати на життя малечі?

— А ти, онучку, пригадай, як дорослі в оповіданні «За вогнем» хотіли вбити маленьких хлопчиків, які послули і не вберегли вогонь племені. Тільки матері вдалося їх врятувати від неминучої смерті.

Право на життя

— Авжеж, я це добре запам'ятав. І хоч мати не дала їх убити, хлопців все одно вигнали з племені, і вони вижили тільки завдяки витривалості, сміливості та щасливому випадку. А ще я згадав, як бояри і князі хотіли вбити маленьких Данила і Василька — князів Галицьких.

— Ти сам бачиш, що життя дітей раніше могло обірватися у будь-яку хвилину, і, крім рідних, нікого це не турбувало.

— То добре, коли поряд мама, тато чи бабуса з дідусем. Уявляю, як страшно і сумно було хлопчикам, яких вигнали з племені. До речі, дідуню, ви не сказали мені, як їх звали.

— Дітей у первісних племенах називали, кому як заманеться: «замазура», «великі вуха», «ледащо» або ще якимось. Тільки коли дитина дорослішала, їй давали постійне ім'я відповідно до її найвиразніших рис.

— Це дуже неприємно, коли в тебе немає імені.

— От тому в Законі України «Про охорону дитинства» і записано, що кожна дитина відразу після народження має право на індивідуальність — власне ім'я й отримання громадянства. Для цього немовля реєструють, тобто записують у державних документах його прізвище, ім'я та по батькові, дату народження, імена батьків, місце, де дитина народилася. Дитина стає справжнім громадянином, а на підтвердження цього отримує свідоцтво про народження (*стаття 7*).

*Право на індивідуальність — власне ім'я
й отримання громадянства*

— Я правильно зрозумів, що право на індивідуальність — це право бути самим собою, мати власне ім'я, громадянство, знати своїх батьків і не розлучатися з ними?

— Ти все правильно засвоїв. Ти в мене розумник. Навіть здогадався, що дитину не можна примусово розлучати з батьками. Про це в Законі є навіть стаття. Діти та батьки не повинні розлучатися проти їхнього бажання. Тільки у випадку, коли батьки жорстоко поводяться з дитиною, не піклуються про неї, суд може змусити їх проживати окремо від дитини (*стаття 14*).

— А пан Єржаховський виміняв синочка коваля на руде цуценя. Коли ви розповідали дуже сумну історію «Собаке життя», мені було так шкода маленького Мирончика, його братика Андрійка та їхнього батька, що аж сльози на очі наверталися. Тільки я посоромився при вас плакати, бо я ж уже не маленький.

Право жити у сім'ї разом із батьками

— Так, онучку, ти вже майже дорослий. Але й дорослі не повинні соромитися виявляти свої почуття перед найближчими людьми, перед тими, хто їх любить і завжди готовий розділити і смуток, і радість.

— А в нашому класі є дівчинка Марійка, у якої недавно розлучилися батьки, її тато тепер живе окремо. Вона дуже засмучена.

— Що ж, дорослі не завжди можуть зберегти сім'ю. Хоча це й погано, але обставини у житті складаються по-різному. Закон України стверджує, що сім'я є природним середовищем для всебічного розвитку дитини. Кожна дитина має право проживати в сім'ї разом з батьками або тільки з татом, або з мамою. Батько і мати мають рівні права й обов'язки щодо своїх дітей. Батьки несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини (*стаття 11*). Це означає, що відповідні державні установи будуть стежити, щоб мати і батько твоєї подружки завжди піклувалися про неї. Вони мають однакові права та обов'язки і повинні сумлінно їх виконувати.

— Марійка говорила мені, що мама не дозволяє їй зустрічатися з татом, гуляти з ним, розмовляти. Мама навіть не дозволяє Марійці телефонувати татові. Уявляєш?

— Це, звичайно, неправильно. Та не хвилюйся. Ця проблема буде вирішена. Адже дитина, яка проживає окремо від батьків або одного з них, має право регулярно підтримувати стосунки і прямі контакти з обома батьками. Якщо батьки не можуть дійти згоди в цьому питанні, порядок участі у вихованні і спілкуванні визначають державні органи (*стаття 15*). Тобто твоя подружка має право за своїм бажанням бачитися, розмовляти, гратися, спілкуватися зі своїм батьком.

— Я обов'язково їй про це розкажу. Вона, мабуть, дуже зрадіє. Як все—таки добре, дідусю, що ви мені так багато розповідаєте. Тепер я не тільки знатиму свої права, а зможу ще й друзям допомагати.

— Це добре, онучку, що ти так думаєш. Допомогати людям дуже важливо. Людина, яка піклується тільки про себе, прагне собі всього, а іншим нічого, ніколи не буває щасливою.

— Я запам'ятаю ваші слова.

— Ти сказав, що у вашому класі діти не знають своїх прав. Правильно я тебе зрозумів?

— Я не знаю, але мені так здається.

— Це погано, адже держави-учасниці Конвенції взяли на себе зобов'язання широко інформувати про принципи і положення Конвенції як дорослих, так і дітей. Україна ще у 1991 році приєдналася до Конвенції, а діти й досі не знають своїх прав. Треба щось робити, обов'язково над цим поміркую. А ти пообіцяй, що розказуватимеш усім своїм друзям і знайомим про права дітей.

— Я буду це робити з радістю. Та, знаєте, я боюсь, що навіть коли діти будуть знати свої права, їхньої думки ніхто не буде питати.

— На жаль, дорослі не часто враховують те, що говорять діти. Але в Законі є окрема стаття, що надає дітям право на власні погляди

і думки. Кожний маленький громадянин має право вільно висловлювати особисті думки, формувати власні погляди, отримувати інформацію й брати активну участь у житті суспільства. Поглядам дитини приділяється належна увага відповідно до її віку й зрілості. Якщо виникне потреба, дитину навіть можуть заслухати у суді (стаття 9).

— Навіть у суді?! А як дитина може отримати інформацію, яка її цікавить?

Право на власні погляди і думки

— Хіба ти не знаєш? Звичайно, із книжок, журналів, газет, програм радіо і телебачення, на уроках у школі, від людей, що розуміються на певному питанні, з Інтернету. Шляхів багато — вибирай найкращий.

— Ага, вибирай! А якщо нема в мене комп'ютера? Або ніхто з дорослих не знає відповіді на моє питання? Що ж тоді? Право отримати інформацію є, а як і де — невідомо.

Право на отримання інформації

— У Законі передбачено вирішення і такої проблеми дитини (стаття 9). Україна визнає важливу роль засобів масової інформації (телебачення, радіо, преси) і забезпечує право дитини на користування інформацією і матеріалами різноманітних національних і міжнародних джерел. Особливо це стосується інформації, що сприяє соціальному, духовному і моральному благополуччю, а також здоровому фізичному і психічному розвитку.

— А як держава забезпечує право на користування інформацією?

— Онучку, у Законі записано: держава сприяє поширенню матеріалів, корисних для розвитку дитини, заохочує випуск і розповсюдження дитячої літератури, приділяє особливу увагу мовним потребам дитини, що належить до групи меншин або до корінного населення країни (стаття 9). Одержуючи корисну інформацію, діти можуть обмінюватися своїми поглядами і думками.

— Мабуть, діти завжди ділилися один з одним своїми думками та поглядами. Знаєте, чому я так думаю? Я пригадав ваше, оповідання «Спів солов'я», в якому йдеться про двох хлопчиків — афінянина Демарата і спартанця Агіда. Вони розмовляли про навчання, про життя у своїх містах, і кожен висловлював свої погляди. Мабуть, після

тієї розмови хлопці ще довго згадували слова один одного і розмірковували над почутим.

— Молодець, правильно підмітив користь від розмови людей з різними поглядами. А в яких ще оповіданнях діти вплинули на думки і погляди один одного?

— Знаю, згадав. Це оповідання «Полювання князівни Анни». Учень ченця Богдан навчив князівну шанувати і цінувати працю простих людей, розповів, як має поводитися справжній володар, який прагне добробуту і щастя своїй країні.

— Правильно. А от скажи: чи звернув ти увагу, що у Роберта з оповідання «Різдвяний кошик» не було ні батька, ні матері, ні інших родичів і йому не було де жити.

— Так, дідуню. Він був безпритульним, тому ніхто не міг йому пояснити, як треба поводитися, і ніхто не міг його захистити. А чому ви мене про це запитали?

— Спитав, щоб звернути твою увагу на те, що в Законі окремо виділені права дітей, які втратили батьків.

— І що ж там написано?

— Діти, які тимчасово або назавжди втратили своє сімейне оточення і залишилися без батьківського піклування, мають право на особливий захист і допомогу держави (*стаття 25*).

— Як же держава може піклуватися про таких діточок?

— Безпритульних дітей тимчасово розміщують у притулках і надають їм правову, психологічну, медичну й іншу допомогу. Потім або розшуковують їхні сім'ї, або, якщо це не вдається зробити, малюка передають до дитячого будинку чи інтернату (*стаття 24*).

— Мабуть, тільки у сім'ї дитина може бути щасливою.

Право на особливий захист і допомогу держави

— Справді, в Законі підкреслюється, що дитині для всебічного розвитку найкраще перебувати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові та розуміння. Саме тому держава намагається зробити передусім так, щоб дитину—сироту всиновили або взяли на виховання, але обов'язково враховуючи етнічне походження дитини, її релігію, культуру, рідну мову (*стаття 24*).

— Нову сім'ю для дитини шукають у рідній країні? Так, дідусю?

— Так, спочатку намагаються знайти родину, подібну до родини малюка: такої самої релігії, національності, мови. Хоча держави визнають, що сім'я з іншої країни може всиновити дитину, якщо на батьківщині дитини немає родини, яка б могла забезпечити

належний догляд за малюком. Держава обов'язково визначає, чи можна передавати дитину на всиновлення, вивчає всю інформацію про людей, які хочуть взяти малюка до себе, проводить консультації. Вживає усіх необхідних заходів, щоб запобігти отриманню невинуватених фінансових вигод, жорстокому ставленню до дитини в новій сім'ї (*стаття 24*).

— А буває ж так, дідуню, що й рідні батьки можуть дитину бити, жорстоко з нею поводитися? Ви ж мені розповідали, як батько боляче вдарив хлопчика Рамона в оповіданні «Суха квітка». Чи є у дитини таке право, щоб її не били і жорстоко не карали?

— Звичайно. Кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність і захист гідності. Держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного чи психологічного насильства, образ, недбалого або жорстокого поводження з нею, експлуатації або зловживань. Батьків, які не виконують ці вимоги, можуть покарати (*стаття 10*).

— А як же держава дізнається, що над дитиною знущаються у сім'ї, ображають її?

*Право на свободу, особисту недоторканність
і захист гідності*

— Розумієш, онучку, держава повинна забезпечити створення установ, що будуть, по-перше, стежити за виконанням Закону України «Про попередження насильства у сім'ї», а по-друге, допомагати людям, котрі такого насильства зазнали. Держава має забезпечити ці установи коштами, надати їм кваліфікованих спеціалістів, постійно інформувати про нові можливості роботи і, безумовно, здійснювати контроль і нагляд за їхньою роботою.

— Дідусю, поясніть мені, будь ласка, як називаються ці установи.

— Наглядають за виконанням законів кримінальна міліція й органи опіки та піклування. Кримінальна міліція оперативно реагує на будь-яку інформацію про насильство в сім'ї, проводить профілактичну роботу, виявляє проблемні сім'ї, не допускає насильства. Органи опіки та піклування наглядають за дітьми, до яких недбало ставляться їхні батьки.

— А хто допомагає скривдjenим у сім'ї?

— Допомогу здійснюють органи соціального захисту: психолого-консультативні служби, дитячі притулки й інші державні та громадські організації. Вони проводять реабілітаційну роботу: надають медичну, психологічну, юридичну допомогу постраждалим,

роблять усе можливе для відновлення нормального життя дітей та інших скривджених.

— Я зрозумів: держава повинна робити все можливе для попередження насильства над дітьми, а тих людей, які порушують цей закон, будуть судити. Ну, а якщо дитина жорстоко поводить з батьками, кривдить їх, то її можуть судити?

— Буває так, що дитина стає правопорушником або навіть скоює злочин. У цьому випадку, онучку, держави-учасниці Конвенції визнають право кожної дитини—правопорушника на ставлення, що сприяє розвитку у дитини почуття гідності і значущості, виховує її в повазі до прав людини. Обов'язково враховуються вік дитини і можливість її повернення до корисного життя у суспільстві.

Затримання й арешт неповнолітніх вживаються як винятковий захід і тільки у випадках та порядку, встановлених законом. Наприклад, за законом України, жодна дитина не може бути звинувачена і визнана винною, якщо вона зробила хоч і поганий вчинок, але такий, що не заборонений законами країни (*стаття 33*).

— Це добре, але хто ж дитині пояснить закони? Діти ж малі і не завжди можуть захистити себе.

— Право дитини на особисту свободу охороняється законом. Кожна дитина, позбавлена волі, має право на негайну правову допомогу, а також право заперечувати законність її ув'язнення перед судом і право на невідкладне прийняття рішення (*стаття 33*).

Якщо дитину звинувачують у порушенні законів, наша держава їй гарантує:

- доки провина не буде доведена за законом і суд не виніс відповідний вирок, дитина не вважається винною;
- дитину, її батьків органи прокуратури відразу сповіщають про звинувачення, які їй висувають, і надають допомогу для підготовки захисту;
- якнайшвидше у присутності адвоката приймають рішення щодо визнання провини і засобів покарання;
- дитину не можуть примусити свідчити або визнати провину, забезпечують участь свідків захисту;
- дитині пояснюють її права і надають перекладача, якщо вона не розуміє мови, на якій відбувається розгляд її справи;
- на всіх етапах розгляду справи обов'язково поважають особисте життя дитини;
- дітей утримують під вартою окремо від дорослих (*стаття 33*).

Держава виступає гарантом захисту прав дитини, якщо її звинуватують у порушенні законів

— Дідуню, я розумію, що дитина у шістнадцять років вже повинна відповідати за свої погані вчинки, але ж дошкільнята на це ще не здатні. Я вважаю, їх не можна судити.

— Правильно ти розмірковуєш, онучку. У Конвенції записано, що держави повинні визначити вік, нижче якого діти вважаються не здатними порушити кримінальні закони. Малюків, які зробили щось дуже погане, не судять, а виховують і навчають їхніх прав.

— Малюків виховують, а старших дітей ув'язнюють?

— Ну чому ж відразу до в'язниці? Завдання дорослих — учити і виховувати дитину, а покарання, до того ж таке суворе, використовують лише у надзвичайних випадках. У Конвенції записано, що арешт або ув'язнення можуть бути застосовані до дитини тільки у крайньому випадку і на найкоротший з можливих термін.

— То як же виховують дітей, які порушили закон?

Право на гуманне ставлення

— В Україні до неповнолітніх 16–18 років, що вперше порушили закон і вчинок яких не надто тяжкий, вживають заходів виховного характеру: громадські роботи, виправні роботи або штраф. До речі, штраф може бути стягнутий тільки з дитини, яка сама заробляє гроші. До суспільно корисної праці дитину можна залучати не більше ніж на дві години на добу або вираховувати з її заробітку 5–10 відсотків. Неповнолітніх правопорушників можуть направити до загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації (або професійних училищ).

— Ну а все ж таки, дідусю, чи можуть позбавити дитину волі?

— Заарештувати можуть дитину тільки з шістнадцяти років і не більше ніж на 45 діб, а позбавляють волі тільки за дуже тяжкі злочини. Кожна дитина, яку позбавили волі, має право на гуманне ставлення, на охорону здоров'я, отримання освіти, побачення з батьками (стаття 34).

— Як це добре! Ні з кого не можна знущатися, а тим більше з дітей. Навіть якщо вони скоїли злочин. Ви мені говорили, що зробити людину розумною і вихованою можуть тільки любов, терпіння і навчання. А чи є якісь закони про освіту і виховання дітей?

— Аякже! У Законі України «Про охорону дитинства» записано, що кожна дитина має право на освіту. Для того щоб усі діти могли з дитинства навчатися, наша держава гарантує доступність і безо-

платність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти. Держава забезпечує доступність освіти для всіх дітей — освіта є безкоштовною, а в разі потреби надається грошова допомога (*стаття 19*).

Я тобі багато розповідав про історію становлення освітніх закладів: шкіл, училищ, гімназій, ліцеїв, вищих навчальних закладів. Пригадай, хто в Україні перший започаткував школи для простих людей?

— Князь Володимир Великий, а Ярослав Мудрий продовжив його справу і збудував багато шкіл по всій Київській Русі. З того часу українці завжди намагалися навчати своїх дітей. Наприклад, козак Іван з оповідання «За ясиром» збирався послати свого сина Петра вчитися до Києва, там при Печерському і Михайлівському монастирях були найкращі школи.

— Молодець! А що ти ще запам'ятав?

— Були школи для посадських людей, де могли навчатися діти ремісників і купців, а пізніше з'явилися братські школи, їх засновували міщани і православне духовенство на власні кошти. У цих школах навчання ґрунтувалося на давніх слов'янських принципах і правилах. А в Законі записано, що у школі дитину повинні навчати традицій її народу?

— Так, онучку. Україна стоїть на тих позиціях, що освіта повинна бути спрямована на виховання у дитини поваги до батьків, до самобутньої культури, мови і національних цінностей країни, в якій дитина живе, країни, де вона народилася.

— Мабуть, важливо знати і любити не тільки культуру свого народу, а й розуміти і з повагою ставитися до здобутків інших народів. Але для цього десь треба про них дізнатися.

Право на освіту

— Звичайно, тому держава забезпечує дитині безкоштовний доступ до національних духовних та історичних цінностей, досягнень світової культури. Надає можливість користуватися бібліотеками, виставковими залами, музеями, інформаційними й освітніми матеріалами, забезпечує професійну підготовку всіх дітей. Держава сприяє створенню кінофільмів, радіопередач, книжок для дітей (*стаття 20*).

— Дідусю, коли ви мені розповіли про дітей різних країн, то мені здалося, що всі народи вважають за потрібне виховувати дітей

по-своєму. А чи є зараз щось таке, чого обов'язково навчають дітей усіх країн?

— Онучку, ти зробив правильний висновок, що навчання у різних народів і в різні часи було неоднаковим. У східних країнах, таких, як Єгипет, Індія, Скіфське царство, все було жорстко регламентоване, підпорядковане віковичній традиції і тому, звичайно, дитина від народження не мала вибору, ким їй бути у майбутньому, вона навчалася професії свого батька.

У процесі розвитку людства відбувалося взаємозбагачення східної і західної культур із поступовим створенням системи загальнолюдських цінностей.

Зараз головним у навчанні різні народи визнали:

- розвиток особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини в їх повному обсязі;
- виховання поваги до прав людини й основних свобод, а також принципів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй;
- підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в атмосфері розуміння, терпимості, рівності чоловіків і жінок, дружби між усіма народами, національними і релігійними групами;
- виховання поваги до природи.

— А знаєте, дідуню, що мене в цих правилах найбільше тішить? Мабуть, не здогадаєтесь. Я щасливий, що тепер і дівчатка, і хлопчики мають однакове право вчитися. У давнину дівчат якщо чого і навчали, то тільки традиційних жіночих справ. Ви розповідали, що все ж таки дівчата мали можливість навчатися у початковій школі, наприклад, в Японії, у багатьох країнах Європи. Я навіть знаю, хто перший започаткував школи для дівчат в Україні.

Право на особистий вибір

— Невже й справді знаєш?

— Так, нам учителька розповідала. Це була онука Ярослава Мудрого — Анна, дочка великого князя Всеволода Ярославовича. 1086 року при київському Андріївському монастирі Анна Всеволодівна заснувала першу не тільки у Київській Русі, а й у всій Європі жіночу школу. Дівчат там навчали письма, співів, ремесел, шиття й інших корисних справ. У цій школі отримали освіту сотні жінок, які потім поширювали її по всій країні.

— Я й не очікував почути від тебе таку цікаву інформацію. Мені дуже приємно. Мабуть, скоро ти мене будеш навчати.

— Та ну що ви, дідусю, це в нас учителька гарна. Вона розповідала нам про багатьох видатних українських жінок: як вони відкривали школи, будували шпиталі і монастирі, перекладали книги з різних мов на українську та друкували їх.

— Це дуже добре. Мабуть, тому ти так радієш рівним правам дівчат і хлопців.

— У школі з дівчатками весело. Вони такі розумні і сумлінні. Я навіть інколи думаю, що дівчата розумніші за хлопців, та достеменно ще цього не з'ясував. Я тільки знаю напевно, що хлопці частіше бешкетують і на них частіше свариться вчителька.

— Бачиш, ти ще погано засвоїв права дітей, адже говорити про те, хто розумніший, не можна. Усі діти різні і всі по-своєму гарні. Ваша вчителька, мабуть, не дуже добре запам'ятала права дітей. У Законі сказано, що шкільна дисципліна повинна ґрунтуватися на принципах взаємоповаги, справедливості і виключати приниження честі і гідності дитини (*стаття 10*). Тобто сварити школярів ні в якому разі не можна.

— У нас учителька дуже добра і гарно знає права дітей. Вона лише одного разу сварила хлопців, коли ті з'їжджали з поручнів. Мишко впав і поранився — його відвезли до лікарні. Уявляєш? Учителька перехвилювалася, спочатку кричала, а потім я бачив, як вона сльози витирала. Вона ж нас усіх дуже любить.

— Я бачу, ви в школі дуже бешкетуєте, скоро всіх учителів замучите і самі покалічитесь!

— Ні, дідусю, не хвилюйтеся так. Ми вже майже виправилися. Ми ж не малеча — все розуміємо.

— Це добре, що розумієте. Хоча всі діти і мають право на охорону здоров'я, та все ж голови бити і ноги ламати не варто.

— А яке це право на охорону здоров'я?

— Держава гарантує дитині право на охорону здоров'я, безкоштовну кваліфіковану медичну допомогу в державних закладах охорони здоров'я, сприяє створенню безпечних умов для життя і здорового розвитку дитини, для її раціонального харчування, сприяє формуванню навичок здорового способу життя. Держава вживає необхідних заходів для повного здійснення права дітей на охорону здоров'я. У нашій країні багато робиться для того, щоб:

- знизити рівень смертності немовлят і дітей;
- забезпечити надання необхідної медичної допомоги й охорони здоров'я всім дітям;
- долати хвороби і недоїдання, надавати в разі потреби достатню кількість поживної їжі і чистої питної води;
- забезпечувати охорону здоров'я матерів;

- розповсюджувати інформацію про здоровий спосіб життя, раціональне харчування, гігієну, санітарію, попередження нещасних випадків (*стаття 6*).

— Це означає, що кожну дитину, яка захворіла, держава має лікувати? Тобто маленька Мері з вашої оповіді «Корабель мрії» відразу б отримала необхідні їй ліки? А молодший син коваля і його дружина не померли б від хвороби?

— Звичайно. Зараз держава робить усе можливе не лише для лікування дітей, а й для профілактики різних захворювань.

— Я знаю. Кожного року діти проходять медогляд, а ще всім обов'язково роблять щеплення. Нам у школі розповідають, як і чому треба чистити зуби, мити перед їдою руки і фрукти, як обробляти йодом подряпини і розбиті коліна та ще багато всього. Тільки щось у мене вже все в голові сплуталося. Ніяк не пригадаю, чого ж нас ще вчили.

— Онучку, ми з тобою дуже багато всього вивчили, говорили про важливі і складні речі. Отже, й не дивно, що ти стомився. Час тобі відпочивати. І право ти таке маєш. Держави—учасниці Конвенції визнають право дитини на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розвагах, відповідних її вікові, брати участь у культурному житті і займатися мистецтвом.

— Дідуню, як все-таки добре, що люди створили права для дітей. Навіть про відпочинок не забули. Я обов'язково запам'ятаю все, що ви мені розповіли, і розкажу своїм друзям.

Право на відпочинок і дозвілля

— Я хочу, щоб ти запам'ятав ще одну важливу річ. Поведінку кожної вихованої людини завжди визначають найважливіші цінності життя. Саме цінності узагальнюють досвід людства і роблять життя людини осмисленим, тобто надають йому сенсу. «Що це за цінності?» — питаєш ти мене. Ми говорили з тобою про різні цінності, але у них є спільна основа — мир і любов до Бога, любов до близьких, любов, яка дозволяє людині досягнути єдності зі світом і з собою й відчувати внутрішню свободу, тобто можливість мати власну думку, захищати свій життєвий вибір.